

Олена Сушиї

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ

УКРАЇНСЬКА
НАЦІЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

О. В. Суший

**УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ:
МИСТЕЦТВО ТВОРЕННЯ – ФІЛОСОФІЯ
РУЙНУВАННЯ**

Монографія

Кропивницький – 2020

УДК 17.023.32(477)
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 17/19 від 19 грудня 2019 року

Рецензенти:

П. В. Лушин, доктор психологічних наук;
С. Ю. Римаренко, доктор політичних наук;
І. В. Жадан, кандидат психологічних наук.

Суший О. В. Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування :
монографія / О. В. Суший ; Національна академія педагогічних наук України,
С 91 Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД,
2020. – 152 с.

ISBN 978-966-189-551-4

У монографії представлено аналітичну проєкцію націєтворчого процесу в Україні. Розглянуто діалектику українського націєтворення як результат взаємодії та єдності протилежностей, уособлених у процесах творення та руйнування. Засадничими постають не тільки питання «Хто і як творить націю?» чи «Що і як її руйнує?» – пропонується також замислитись й знайти відповіді на питання «У чому полягає мистецтво творення сучасної української нації?», «У чому криється мудрість побороювання демонів, що заважають її розвитку?». У цьому контексті здійснено теоретичну експлікацію становлення сучасної української нації як процесу, що відбувається в умовах соціетальної кризи, представлено соціально-психологічну інтерпретацію та конкретизацію положень про націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення, розкрито діалектику консолідаційності і конфронтаційності в українському націєтворенні.

Адресовано широкому колу представників соціогуманітарних наук – психологам, соціологам, політологам, соціальним філософам, представникам органів державної влади та управління, а також усім тим, хто цікавиться проблематикою націєтворення.

УДК 17.023.32(447)

ISBN 978-966-189-551-4

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020
© Суший О. В., 2020

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ перший. Мистецтво творення	6
1.1. Концептуалізація феномену нації і націєтворчого процесу в соціально-гуманітарному та культурно-історичному пізнанні.	7
Три кити теоретичного осмислення націогенези.....	7
Коли і як з'являються нації?	13
Націєтворчий процес: перипетії історичного поступу.....	19
1.2. Консолідаційно-деконсолідаційна поліритмія українського націєтворення.....	28
Розділ другий. Філософія руйнування	43
2.1. Націєтворчий процес у координатах соціетальної кризи в Україні.	44
2.2. Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом (контурна двовимірна модель соціетальної кризи: внутрішній контур)	58
2.3. Державотворення чи держава, яка не склалася: український контекст (контурна двовимірна модель соціетальної кризи: зовнішній контур).....	64
2.4. Закономірності та особливості трансформаційних процесів в Україні (циклічна модель соціетальної кризи).....	75
2.5. Глибинні рифи українського націєтворення (соціально- психологічна модель соціетальної кризи).	89
Розділ третій. Українська нація: Future Indefinite	107
3.1. Незалежність і цілісність Української держави: ціннісний вимір загальнонаціональної консолідації.....	108
3.2. Громадсько-політична участь населення України: як подолати виклик безсуб'єктності?	118
3.3. Цінності та пріоритети громадянської освіти в Україні: «думай глобально, дій локально!»	139
Післямова	151

ПЕРЕДМОВА

Починаючи роботу над цією книгою, я запитувала себе: «Чи потрібна чергова наукова праця, яка прагне змінити уявлення про Україну та українців?», «Навіщо українцям ще одна книга про себе як націю?», «Що таке українська нація?», «Чи існує вона взагалі?»... Одразу хочу зізнатися: від початку роботи в мене не було сумнівів щодо необхідності та важливості цієї книги, але до самого її завершення я шукала відповіді на свої запитання.

Я обожаю художній фільм «Матриця» братів Коенів, особливо той момент, коли Нео приходить до Провидиці, прагнучи дізнатись, ким він є насправді – обраним чи звичайною людиною, на що мудра Провидиця наводить латинський вислів «*Temet nosce*» – «Пізнай себе»¹.

На мою думку, українці досі ще не усвідомили себе нацією, не пізнали повноту можливостей власноруч творити власну долю, не відчували до кінця ступінь відповідальності за свій життєвий вибір. Українцям досі бракує розуміння себе як сучасної української нації, свого місця в сучасному світі.

Ця книга є спробою узагальнення понад чвертьсторічного поступу України як незалежної держави та осмислення вкрай непростого і суперечливого процесу становлення та розвитку української нації. Вона написана на стику політичної філософії, соціології, соціальної і політичної психології та складається з трьох частин, у яких я намагалась досягнути діалектику українського націєтворення, але не тільки і не стільки через різноманітність зв'язків та взаємодій протилежних властивостей чи тенденцій, скільки як результат взаємодії та єдності протилежностей, уособлених у процесах творення і руйнування. Центральними у книзі будуть не тільки питання «Хто і як творить націю?» чи «Що і як її руйнує?». Пропоную читачеві замислитись й разом знайти відповіді на питання «У чому полягає мистецтво

¹ Більш точно ця фраза латиною звучить так: «*Nosce te ipsum*» (грец. «*Gnothi seauton*»), що перекладається як «Пізнай самого себе». Цей напис був викарбуваний на давньогрецькому храмі в Дельфах як заклик бога Аполлона до кожного відвідувача. Вважається, що цей імператив означає передусім заклик до самоконтролю та усвідомлення меж своїх можливостей. Філософія різних епох по-різному оцінювала можливості та межі самопізнання. Сократ переосмислив дельфійський заклик як заклик до пізнання взагалі та, зокрема, пізнання людиною свого місця у світі через пізнання своєї моральної сутності («доброчесність є знання»). Г.Е. Лессінг називав самопізнання центром, а І. Кант – початком всієї людської мудрості. Гете, навпаки, вважав, що лише споглядаючи неможливо пізнати себе, а тому самопізнання є специфічною формою діяльності: «Намагайся виконати свій обов'язок – і тоді ти дізнаєшся, що в тобі є». Ніцше ж говорив, що «той, хто пізнав себе – власний кат».

творення сучасної української нації?»), «У чому криється мудрість поборювання демонів, що зашкоджують її розвитку?»).

Шановному читачеві може спасти на думку, що будімо ця книга є або черговою спробою поринути в гущу націологічних теорій, або черговим переказом перипетій соціально-історичного поступу українства на шляху до самовизначення й самоствердження як національної спільноти. Утім, автор радив би не робити передчасних висновків.

Звісно, звертаючись до проблеми націєтворення, автор свідомий того, що сучасний науковий доробок з цієї фундаментальної проблеми налічує десятки тисяч праць, якщо не більше. І не можна й безглуздо намагатися відмежуватися від тих об'єктивних причин, що зумовили саме такий, а не інший перебіг націєтворчих процесів у сучасній Україні.

Розмірковуючи над тими обставинами й проблемами, що тяжіли над нашою країною впродовж останніх 28 років, тими загрозами й викликами, що постали перед нею сьогодні, переконана, що подолати їх можемо тільки ми самі – українці. Але для цього нам – українцям – потрібно усвідомити себе як сучасну націю в повному розумінні цього слова.

«Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо. Ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» – ці мудрі слова, промовлені майже сторіччя тому [58], не втрачають своєї актуальності та гостроти й донині. Ба більше. У цій настанові поєднано «філософію серця» і «філософію розуму» українства – це глибинна основа українського національного самовизначення, що має залишатися стрижнем його національного самоствердження.

Розділ перший

МИСТЕЦТВО ТВОРЕННЯ

1. Концептуалізація феномену нації і націєтворчого процесу в соціально-гуманітарному та культурно-історичному пізнанні

Три кити теоретичного осмислення націогенези

Націєтворчий процес – це синтез різноманітних аспектів і чинників, об'єктивних і суб'єктивних обставин, які виступають як передумови становлення і розвитку національного організму, формування нації як соціокультурного та політичного феномену. Наявність різночитань, полісемантичність трактувань поняття «нація» не стільки ускладнює процес національного становлення, скільки вносить зайву плутанину в теоретичне осмислення процесів реалізації націєтворчих проєктів.

Щоб розібратися в особливостях та закономірностях націогенези, потрібно насамперед чітко розмежувати зміст ключових понять – «етнос», «народ» і «нація», які не тільки не мають загальноприйнятого, універсального визначення, але й подеколи вживаються як синоніми. Річ у тім, що відомий з давніх-давен латинський термін «*patio*» фактично мав те ж саме значення, що й грецький термін «*ethnos*», й означав «народ». При цьому для позначення поняття «народ» у давньогрецькій мові використовувалися терміни «*ethnos*» (суспільство, група, плем'я, народ) і «*demos*» (народ, населення). У латинській мові – терміни «*patio*» (плем'я, народність, народ або нація); «*genus*» (рід, плем'я, народ); «*populus*» (народ, народність, народонаселення); «*vulgus*» (народ, натовп, чернь); «*plebs*» (плебс, простий народ, натовп; населення).

По суті, поняття «етнос», «народ», «нація» є трьома китами теоретичного осмислення націогенези. У їх трактуванні можна простежити дві кардинально відмінні традиції, уособлені (умовно), з одного боку, у радянській, з іншого – у західній науковій літературі. Перші запропонували для розгляду наскрізний смисловий ланцюжок «етнос – народ – нація», другі дали контекстуальне наповнення змісту поняття «народ» шляхом конкретизації визначень понять «раса», «етнос», «нація».

Народ – багатозначне поняття, яке етимологічно не може мати єдиного загальноприйнятого визначення. У найзагальнішому розумінні – це історично споріднена спільнота людей, яка вирізняється низкою спільних ознак – мовою, культурою, територією, релігією, історичним минулим тощо. У науковій літературі слово «народ» вживається у двох основних значеннях – у політичному і в культурно-етнічному. Взятє у першому значенні слово стає

синонімом поняття «нація», взяте у другому значенні – наближається за значенням до поняття «етнос». Також поширене ототожнення слова народ з поняттям «населення» (все населення будь-якої країни/держави). Іншими словами, термін «народ» має надзвичайно багато тлумачень: він може розумітися як етнос, виступати як нація, використовується для визначення всього населення країни, незалежно від етнічної ознаки [79, с. 139].

Прибічник теорії етносу С.Широкогоров, намагаючись відгородитися від широкої контекстуальності поняття «народ», запропонував взяти за основу термін «етнос» – первинну форму існування локальних груп людства, що вирізняється єдністю походження, звичаїв, мови та способу життя.

За радянської доби набуло поширення уявлення про три послідовно змінювані в процесі історичного розвитку форми етнічних спільнот: плем'я, народність, нація, яке розвинув у своїй еволюційно-історичній теорії радянський етнограф Ю.Бромлей. Він запропонував розрізняти етнікос (етнос у вузькому розумінні) як людську спільноту, об'єднану спільною мовою, культурою і самосвідомістю, та етносоціальні організми (етнос у широкому розумінні) як етноси, пов'язані з територіально-політичними спільнотами. Останні, власне, й трактувалися як самостійні макроодиниці суспільного розвитку. Залежно від належності до певної суспільно-економічної формації етносоціальні організми постають у формі племені, народності (рабовласницької чи феодальної), нації (буржуазної чи соціалістичної).

Л.Гумільов – головний опонент Ю.Бромлея, як прибічник біолого-географічного підходу, виступав категорично проти використання термінів «народність», «плем'я», «нація» й користувався виключно терміном «етнос». Етнос вчений розглядав насамперед як біологічну одиницю (популяцію), основною рушійною силою його розвитку називав пасіонарність, яка проявляється у підвищеній здатності організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища та видавати її у вигляді роботи (активної цілеспрямованої діяльності), чим підкреслював специфіку етносу як спільноти (колективу індивідів/особин), що протиставляє себе всім іншим колективам, має своєрідну внутрішню структуру та динамічний стереотип поведінки [64].

Основними умовами виникнення, а відтак й ознаками етносу наразі вважають спільну територію проживання і мову, культуру і традиції, а також своєрідні групові психосоціальні характеристики, які формуються у процесі спільної життєдіяльності, під впливом певних природних умов існування. Важливою віхою етногенезу є усвідомлення спорідненості походження та власної самотності. Внутрішнім виявом цього колективного відчуття стає

етнічна свідомість та етнопсихологічні установки («ми-вони»), її зовнішнім уособленням – самоназва (етнонім). При цьому важливо розуміти, що етнічна самосвідомість не передуює виникненню етносу, не спричинює його, а сама формується в процесі етногенезу як його усвідомлення в певних формах. Іншими словами, існуючи об'єктивно, етнічна самосвідомість стає суб'єктивним механізмом усвідомлення етносу як спільноти. І тому це одна з форм буденної свідомості.

Історик Ю.Семенов звертає увагу на тенденцію ототожнення у повсякденній мові понять «етнос» і «раса», пояснюючи це тим, що соціальна за своєю суттю спільнота людей (тобто етнос) почасти усвідомлюється як спільнота біологічна, що знаходить своє відображення в мові. Слово «народ», яким у повсякденному вжитку називають етнос, походить від слів «рід», «народжувати», «породжувати», через що для позначення етносу нерідко вживалося слово «раса» [96, с. 38-39]. Хочемо відразу застерегти від цієї поширеної помилки – змішання понять «етнос» і «раса», які не тотожні через незбіг расового та етнічного поділу людства. Попри те, що етногенез пов'язаний з процесом взаємодії людських рас, члени одного етносу можуть належати як до однієї, так і до різних рас (расовим типам) і, навпаки, представники однієї раси (расового типу) можуть належати до різних етносів.

У трактуванні поняття «нації» для радянського суспільствознавства засадничим стало визначення, дане Йосипом Сталіним у праці «Марксизм і національне питання» (1912), за яким нація характеризувалася чотирма основними ознаками: спільністю мови, спільністю території, спільністю економічного життя та спільністю психічного складу, що виявляється в спільності культури. Вважалося, що ці чотири ознаки в тій чи іншій мірі були притаманні й іншим формам етнічної спільноти: народності та племені [96]. Після розвінчання культу «батька народів» це визначення було піддане нищівній критиці, а відтак доведено, що наведені критерії не можуть вважатися відмітними ознаками нації, оскільки вони не дозволяють відокремити це явище від інших (наприклад, етнічної спільноти). А головне, вони не давали розуміння, на яких підставах і чому через поєднання саме цих ознак певна спільнота стає нацією.

Попри широку полеміку, яка розгорнулася на сторінках журналу «Питання історії» у 1966-1968 рр., подолати догматизм сприйняття цієї формули виявилось непросто. Фактично в розумінні учасників тогочасної дискусії справа зводилася лише до необхідності пристосувати наявне визначення до нового, соціалістичного, етапу розвитку поняття, що відповідало

б формуванню нового стану «нової» наднаціональної спільноти – радянського народу. Тому багато із запропонованих «нових» визначень (у яких, зокрема, наголошувалося на пріоритеті етносоціального, політичного, соціально-економічного начал) переважно були модифікацією старої формули [136]. Дотепер у академічних колах поширеним є тлумачення нації, згідно з яким нація розглядається як історично споріднена спільнота людей на основі територіально-географічних, історико-культурно-мовних, державно-політичних і економічних особливостей. При цьому вважається, що якщо перші два компонента характеризують народність, то додавання наступних двох ознак перетворює спільноту на націю.

У західній науковій літературі подібної полеміки не спостерігалося, та й вона не могла розгорнутися через низку причин. Передусім через специфіку мови (маємо на увазі англійську мову, яка наразі є загальноприйнятою в міжнародному науковому спілкуванні), а саме через те, що залежно від контексту одне й те саме слово може мати абсолютно відмінні значення. Наприклад, слово «people» може перекладатися як народ, нація, люди, населення; слово «nation» перекладається як народ, нація, народність, держава. Так, преамбула уставу Організації Об'єднаних Націй розпочинається словами «We the peoples of the United nations...» [140], що українською перекладається як «Ми – народи об'єднаних націй...», хоча насправді йдеться про держави-членів ООН, через що ООН правильніше було б називати ООД – Організація об'єднаних держав.

У спеціальній доповіді ЮНЕСКО «International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the Rights of Peoples» наводяться певні критерії, які конкретизують розуміння природи поняття «народ» («peoples»). По-перше, це група, що має більшість або усі наведені характеристики: спільні історичні традиції, расову або етнічну спільність, культурну однорідність, мовну спільність, територіальні зв'язки, спільне економічне життя; по-друге, група не повинна обов'язково мати значну чисельність, але має являти собою дещо більше, ніж просто об'єднання індивідів; по-третє, група мусить мати самосвідомість народу, тобто прагнути до того, щоб її вважали народом або усвідомлювати себе таким, але, маючи вищезазначені характеристики, група може й не мати такої самосвідомості; зрештою, по-четверте, група повинна мати інституції та інші засоби для прояву своїх особливостей та прагнення до цілісності» [145].

У західній етнології та соціокультурній антропології більшого поширення набуло поняття етнічності («ethnicity»), яке розглядається передусім як

культурна ознака, виявлення певного колективного відчуття своєї приналежності саме до цієї, а не до будь-якої іншої спільноти [117].

Елегантне пояснення співвідношення базових понять націогенези надано у праці Е.Балібара та І.Валлерстайна. Науковці зазначають, що поняття «народ» не так вже й часто вживається в літературі з соціально-історичних наук. Три найбільш поширені терміни – це «раса», «нація» та «етнічна група», кожне з яких так чи інакше пов'язане з тим, чим є «народи» в сучасному світі. «Раса» виступає генетичною категорією, яка співвідноситься з певною фізичною формою. «Нація» – соціально-політична категорія, яка пов'язана з реальними або потенційними кордонами держави. «Етнічна група» – культурна категорія, яка визначається через відтворювані від покоління до покоління поведінкові матриці, які не є жорстко зафіксованими кордонами держави. При цьому термін «етнічна група» з'являється у цьому понятійному ряді пізніше за всіх, посівши місце доволі поширеного терміну «національна меншина». Таким чином, «народ», з точки зору Е.Балібара та І.Валлерстайна, існує або діє так, як він визначений до того або своїми генетичними ознаками (як раса), або соціально-політичною історією (як нація), або своїми традиційними нормами і цінностями (як етнічна група) [4, с.91].

Узагальнюючи наведений нарис щодо конкретизації змісту базових понять націології (рис. 1), можемо визначити попередні установчі для нашого дослідження аспекти у трактуванні понять «етнос», «народ» і «нація». Поняття «народ» визначатимемо, з одного боку, як багатозначне, а з іншого – як узагальнююче поняття, змістове наповнення якого визначається контекстом його застосування, тобто термін «народ» може розумітися як етнос, виступати як нація, використовуватися для визначення всього населення країни, незалежно від етнічної ознаки, але при цьому буде слушним окреслити просторові межі його (народу) перебування (розташування) певною територією. Поняття «етнос» будемо трактувати як історик-культурну категорію, тобто як певну історично сформовану на певній території спільноту людей, об'єднаних спільною культурою (традиції, норми, цінності) та мовою. Поняття «нація» розумітимемо як соціально-політичну категорію, як якісно нову ознаку буття народу (як у значенні етнічної спільноти, так і у значенні сукупності індивідів, що мешкають на певній території та мають/поділяють низку спільних для співіснування ознак/критеріїв). Саме про набуття народом цієї якісно нової ознаки буття та її сутність говоритимемо далі.

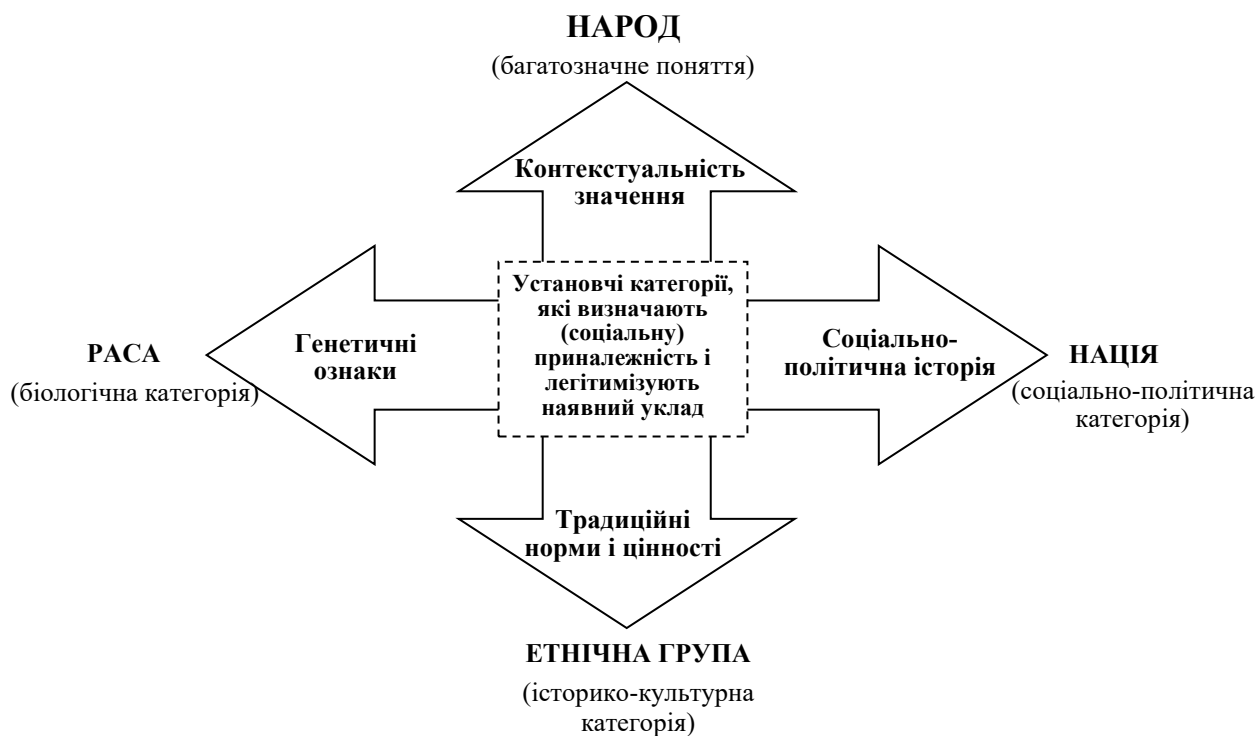

Рис. 1. Базові категорії націогенези

Коли і як з'являються нації?

Щодо часу появи націй погляди різняться: одні кажуть, що вони з'явилися у давні часи, інші – у добу Модерну. Річ у тому, що термін «нація» має давню традицію вжитку і в ході історичного розвитку неодноразово змінював своє значення, але класичні нації аж ніяк не є настільки ж давніми, як сама історія цього поняття.

Наразі у західній та вітчизняній науковій думці утвердилися два протилежні підходи до розуміння сутності нації, механізмів і чинників її формування – примордіалізм та конструктивізм. Перший підхід – примордіалістський – походить з об'єктивного існування нації як соціальної спільноти, що є чи не первинною формою існування людності. Другий – суб'єктивістський підхід (у західному науковому дискурсі він відоміший як конструктивізм, його різновиди: модернізм, переніалізм, етносимволізм тощо) – відносить етнос до явищ надбудовного характеру. На думку конструктивістів, більшість сучасних націй сформувалися протягом ХІХ сторіччя чи навіть на початку ХХ сторіччя. Примордіалізм як концепція більш-менш моноетнічних націй виходить із важливості «вкоріненості» нації, пріоритету етнотериторіального устрою державного життя; суб'єктивістський (конструктивістський) підхід відстоює концепцію деетнізації державності та особистості [109, с. 10, 14].

Спробуймо трохи детальніше розібратися у цьому питанні.

В античну добу в буденній мові слово «нація» застосовувалося для позначення групи людей, пов'язаних між собою спільними походженням (місцем народження) і культурою. Римляни називали так різноманітні племена того часу й чужинців. У середньовічній Європі термін «нація» набув організаційного значення і тлумачився як «земляцтво». Так називали спільноти людей, об'єднаних належністю до певного регіону (за народженням чи місцем проживання), а також певними інтересами. Наприклад, у середньовічних університетах націями позначали корпорації викладачів і студентів, об'єднаних спільним географічним походженням та мовою. За таким саме принципом, тобто як об'єднання громадян за професійними ознаками (інтересами), визначалися нації лікарів, священників, адвокатів. Наприкінці Середньовіччя «нацією» почали називати сукупність підданих одного правителя (монарха), а згодом – сукупність громадян однієї держави, незалежно від її монархічного чи республіканського устрою.

Процес утворення та еволюції національно-державної форми, яка стала символом модерної доби та визначила сучасний смисл поняття «нація», веде свій відлік з укладання Вестфальського миру. Цей договір не тільки знаменував завершення виснажливої війни, що вирувала у старій Європі впродовж тридцяти років (1618–1648 рр.), але й утверджував засади нового порядку, заснованого на принципах верховенства, незалежності та самостійності державної влади на власній території; незалежності держав як суб'єктів міжнародних переговорів та відносин; недоторканності і територіальної цілісності національних держав [90].

Варто зазначити, що сучасне розуміння національної держави, ґрунтоване на визнанні її відповідності ідеї нації, дає підстави припустити, що процеси державного будівництва та створення нації взаємно перетинаються. Однак з формальної точки зору – це не зовсім так, оскільки в дискурсивному та історичному смислах це відносно самостійні процеси. Як зазначають Х.Лінц та А.Степан, на той час, коли ідея нації і, зокрема, – нації-держави захопила увагу інтелектуалів і народу, процес державного будівництва йшов вже протягом кількох століть. Якщо поява сучасної держави умовно датується XV ст., то сучасні ідеї нації виникли не раніше останніх десятиліть XVIII ст., а нації-держави набули провідного значення лише в другій половині XIX ст. І хоч історично нації стали з'являтися в XIX ст., переважно в другій його половині, лише деякі з них, зокрема італійці, німці, греки та угорці (чий досвід був у

деякому роді унікальним, оскільки вони діяли в рамках двоєдиної монархії), склали основу процесів державного будівництва [57].

Національна держава, підкреслює Ю.Хабермас, – продукт багатовимірної модернізації феодального суспільства, який з'явився тільки після революцій кінця XVIII в. зі «сплаву двох елементів»: сучасної держави і сучасної нації. До цього переломного етапу, що ознаменував собою початок сучасної епохи і появу нових політичних форм, процеси створення націй і національної держави, особливо їх ідейно-ідеологічне забезпечення, рухалися своїми, зустрічними, але від початку різними історичними й «аж ніяк не паралельними» шляхами. Відносно самостійно відбувався процес утворення сучасних держав. Окремо від нього відбувався процес розбудови сучасних націй [128, с. 201, 203; 129, с.365-367].

Дослідники дотримуються різних версій щодо перебігу процесу становлення національно-державної форми, однак у головному – щодо загального шляху самоорганізації національної спільноти, – їх єднає кілька принципових положень, пов'язаних з триединою сутністю націогенези: етнічною, культурною (цивілізаційною) та політико-правовою, тобто безперервністю історичних (етнічних/культурних) традицій нації та їх політико-правового оформлення як загального шляху самоорганізації національної спільноти.

Перше положення пов'язане з визначенням нації як історичної спорідненості народу, почуття спільності якого викристалізовується як виразніша самобутність. Підвалини націогенези, на думку одних, складає спільна культурна (етнічна) спадщина народу, найважливішими з яких є спільна мова, література, релігія, традиції (К.Реннер, Г.Сетон-Уотсон, Е.Сміт). Інші наголошують на властивостях національної психології та національного характеру, що уособлюють народний дух, історичну свідомість та колективну пам'ять (Е.Ренан, О.Бауер, Р.Емерсон, У.Сульцбах) [42]. Однак і перші і другі єдині в тому, що націю згуртовує спільна політична історія та спільний (національний) дух творення.

Наступне положення пов'язане з усвідомленням народом своєї політичної суб'єктності, ствердженням нації як завершеного стану політичної консолідації народу, що набуває інституційного оформлення у нації-державі. Важливу роль у цьому процесі відіграє політична та духовна еліти. Серед істориків поширена думка, що у Західній Європі формування модерних національних держав було справою політичної еліти, натомість у Центральній і Східній Європі національності створювали представники духовної еліти – поети, філологи та

історики [24]. Підставою для такого трактування націєтворчого процесу є те, що історично деякі нації формувалися насамперед у межах централізованих держав, так би мовити, «згори», на ґрунті однієї або кількох близьких етнічних (культурних) народностей (Франція, Англія, США), тому процес націєтворення відбувався паралельно з процесом формування централізованої держави, політична еліта якої була порівняно культурно однорідною. В межах поліетнічних держав (Італія, Австро-Угорщина, Туреччина, Росія), через брак міцних політичних та економічних еліт, власної державності чи територіальної єдності, національний проєкт відбувався «зсередини» як вираження самобутнього характеру національної культури, її одвічного призначення [67, с. 264-272]. Але у будь-якому випадку націєдержавотворчий процес забезпечив перспективність як культурної єдності, так і політичної всеєдності, тобто держава постає як формальна, зовнішня цілісність, а нація – як її внутрішній аспект, її внутрішній зміст [83, с. 20].

Зрештою, за часів Французької революції поняття народу та нації, народного суверенітету та національного (державного) почали тлумачитись як тотожно-невід'ємні. Проголошений принцип самовизначення націй, згідно з яким кожен народ є суверенним (єдиним носієм та джерелом суверенітету) і має право на утворення власної держави (повинен і може реалізувати своє право на самовизначення), став суттю та надав потужного стимулу становленню суверенних національних держав і політико-правової інституціоналізації «суверенітету народу». Реалізація цього принципу визначила поступ модерної (національної²) держави з її новою системою взаємозв'язків, які консолідували соціокультурно розрізнену масу індивідів і груп у громадянську націю – легітимний суверен державної політики. Поштовхом до національного пробудження стає зміна світоглядних настанов, уявлень про світ та природу влади, які загалом визначають нові орієнтири у взаємовідносинах людини і держави – свободу, юридичну рівність, верховенство закону, універсальність прав людини. Зростання індивідуалістичного почуття свободи породжує новий тип особистості: на зміну колективного суб'єкта «Ми» (колектив) на авансцену історії виходить індивідуалістичний суб'єкт «Я»

² У сучасних теоретичних дослідженнях дискусійним є питання щодо розрізнення понять «національна держава» та «нація-держава». Воно пов'язане з тим, що поширений за часів національно-визвольної боротьби (XVII – XIX сторіччя) засадничий принцип національно-державного самовизначення, втілений у формулі Великої Французької революції «одна країна, один народ, одна мова», тобто держава з мовною, релігійною однорідністю населення, об'єднаного спільністю символів, є радше ідеалом, якому відповідають, до якого наближаються небагато сучасних національних держав. Понад те, абсолютно гомогенних націй-держав у наш час немає.

(індивід) – «утілення спільного у волі одиниць», який має як юридичний, так і політичний суверенітет. Цей потужний суб'єктивний чинник створив соціально-психологічний ґрунт для виникнення ідеї нації, і в перспективі – для матеріалізації цієї ідеї [44, с. 103].

В цьому місці варто прокоментувати доволі жваво обговорюване у наукових колах питання диференціації категорій політичного та громадянського у визначенні нації, тобто – в чому ж полягає різниця між політичною нацією та громадянською нацією. У зв'язку з цим зазначу наступне.

Ще І.Кант звертав увагу на те, що об'єднання людей на ґрунті спільної мети притаманне різним суспільним договорам, але об'єднання, яке само по собі є метою як «безумовний і перший обов'язок взагалі в усіх зовнішніх стосунках між людьми, що не можуть обійтись без взаємного впливу один на одного», є іншим за своєю суттю [39, с. 78]. Тобто коли люди (народ) приходять до усвідомлення необхідності певного стану, це символізує собою якісно інший рівень самоідентифікації спільноти – громадянський стан. А оскільки громадянський стан є станом правовим, відповідно, добробут та сталий розвиток держави вимірюють вищим рівнем узгодження державного устрою з правовими принципами, ґрунтованими на категоричному імперативі. Через право свободи всіх індивідів вводять у розумні та загальнозначущі межі.

До чого тут Кант? Річ у тому, що при визначенні нації категорія політичне стає засадничим маркером самовизначення народу як колективного суб'єкта нації- та державотворення, в ході якого відбувається й самовизначення особи (індивіда) як громадянина, а не підданого, тобто як індивідуального суб'єкта нації- та державотворення, що власне й стає прикметою громадянського. Громадянське самовизначення індивідуальних суб'єктів породжує нову якість – громадянськість і форму їх співіснування – громадянське суспільство. Через поєднання інтересу окремого індивіда (громадянина) й суспільства (громадянського стану) в цілому народжується громадянська нація³.

³ У поняттях громадянства, зазначає Ю.Хабермас, закріплюється новий рівень соціальної (громадянської) інтеграції – опосередкована громадянська солідарність громадян, легітимізована державою через громадянські та політичні права. При цьому поняття громадянства доречно трактувати і як юридичний статус, який визначається в термінах громадянських прав, і як членство в культурно визначеній спільноті. Саме через поєднання цих двох взаємодоповнюваних аспектів громадяни починають бачити себе частинами загального цілого. Тобто громадянство є серцевиною того, що з'єднує людей разом і водночас робить їх взаємно залежними і відповідальними [129, с. 369, 370, 376].

В цьому процесі суб'єктність стає вихідною умовою, чинником, що запускає механізми політичного та громадянського самовизначення, де самовизначення народу як колективного суб'єкта означає самоствердження політичної нації, а громадянське самовизначення індивідуальних суб'єктів дає поштовх самоствердженню громадянської нації. За словами Е.Сміта, лише відчувши свою природну політичну спільність, «загальну волю» самостійно визначати власну долю, народ перетворюється на громадянську націю. Лише тоді, коли кожний підданий держави стає громадянином, а вся сукупність громадян – її сувереном, лише після цього, «поєднавшись, держава і нація прямують вперед у тріумфальному унісоні» [100, с.175].

Завершуючи цей нарис, хочу ще раз звернути увагу на те, що основу наукових інтерпретацій сутності націогенези становить процес становлення та самовідтворення сутнісних рис національного буття. Наголошуючи на об'єктивних та суб'єктивних прикметах – загальній культурі та особливостях життєвого укладу, почутті єдності та солідарності, національній ідентичності та національної самосвідомості тощо, дослідники змальовують об'єднану спільним місцем проживання та походженням людську (етнічно/культурно споріднену) спільноту, яка має своєрідний набір способів і змістів мислення, сприйняття та складає населення держави. І хоч націю відрізняють від етносу передусім її політичні властивості (політичність), наявність держави або прагнення до того, щоб держава виникла як національний інститут, тим не менш для визначення нації не вистачає ще однієї важливої прикмети, того потужного чинника, завдяки якому народ перетворюється з підданих на громадян. Самовизначення – ось принцип, згідно з яким кожна спільнота має невід'ємне право на вільне облаштування свого громадського і політичного життя і сама визначає форму свого правління. Принципово важливим тут є той факт, що утворення незалежної національної державності являє собою процес і результат єднання державно-політичного механізму із соціально-культурним організмом, де самовизначення стає відповіддю на необхідність для нації бути політично суб'єктною [85, с.27, 29]. Іншими словами, націє- та державотворення – обоюдосторонній процес: держава не створює націю, як і нація не створює державу, вони створюють одна одну. І націєтворення, і державотворення є витворами свідомої творчої діяльності соціальних спільнот та їх лідерів.

Націєтворчий процес: перипетії історичного поступу

У попередньому нарисі було акцентовано увагу саме на тих важливих підвалинах націогенези, які було апробовано та затверджено в ході становлення класичних зразків (канонів) націє- та державотворення і які презентують магістральні шляхи становлення модерних націй та їх державності. Однак у ході формування національно-державної форми постала не одна генерація націй і національних держав [128, с. 197-198; 129, с. 363, 367].

Перша генерація – «класичні національні держави» і «класичні державотворчі нації» Півночі і Заходу Європи (Франція, США) – виникла в період Французької та Американської революцій та сформувалася в межах тогочасних територіальних держав. Це перша класична модель «держави-нації» (Франція, США, Англія), що склала основу політичної (громадянської) концепції нації (французька модель – громадянська нація: «народ-нація-держав»), за якою трактуємо націю як державно-політичну спільноту (націю громадян). Ця модель відтворює вектор націогенези «від держави до нації» (конструктивізм/модернізм), що ґрунтується на так званому «праві території» («*ius soli*»).

Друга генерація – так звані «малі» європейські нації або «нації, що запізнилися» (Італія, Німеччина, згодом – більшість країн Центральної та Східної Європи) – формувалася на основі національної свідомості, яка складалася, в свою чергу, навколо спільної мови, спільної історії та культури. Це друга класична модель «нації-держави» (Центрально-Східна Європа), що склала основу етнічної концепції нації (німецька модель – культурно-мовна спільнота: «мова-культура-традиції»), за якою трактуємо націю як культурно-етнічну спільноту (націю народу). Ця модель відтворює вектор націогенези «від нації до держави» (примордалізм/етніцизм), що ґрунтується на так званому «кровному праві» («*ius sanguinis*»).

Розбудова націй і національних держав наступних генерацій відбувалася в зовсім інших соціально-історичних, політико-економічних та соціокультурних умовах, що неминуче позначилося різноманітністю як траєкторій їхніх життєвих циклів, так і форм внутрішнього устрою. Третя генерація націй виникла в період деколонізації, насамперед в Африці та Азії. Цим, так би мовити, штучним новоутворенням ще належало «заповнюватися» націями, зливатися воєдино «заднім числом» та створювати свої власні національні історії. Зрештою, четверта генерація – формування незалежних національних держав у Східній і Південно-Східній Європі після руйнування СРСР [128, с. 197-198; 129, с. 367].

Як показує практика, стверджувальний поступ націє- та державотворчих рухів, що крокував світом впродовж останніх трьох століть, аж ніяк не став догматичним утіленням ідейно-теоретичного доробку двовекторного способу інтерпретації націогенезу. Радше – відтворенням загальної логіки його розгортання. Однак, незалежно від часу, успішність розбудови націє- та державотворчої форми визначали дві непорушні умови: об'єднання певної спільноти в такий соціальний інститут як держава, тобто політична організація суспільства, створювана для реалізації його владних і регуляторних функцій, з одного боку, і наявність у державі повноти народовладдя, або принаймні його істотних елементів як механізму виявлення та реалізації волі й інтересів громадян суспільства, з іншого боку. Це означає, що політична (громадянська) нація, насамперед, стає характеристикою держав з демократичним ладом правління, тобто таких утворень, де закон і примус поєднані зі свободою, а народ бере участь у державних справах. Натомість монархічні, тоталітарні чи олігархічні держави за самою своєю природою несумісні з народовладдям, але у такому суспільстві можуть зароджуватися і зароджуються елементи ймовірної майбутньої політичної нації як результат опору тиранії та розвитку політичної свідомості народу [123]. Таким чином, ще одним критерієм і водночас рушієм національно-державницького поступу є глобальний політичний процес переходу – транзит⁴ – недемократичних політичних режимів до демократичних, що найбільш потужно проявився у другій половині ХХ ст.

Транзитний перехід часто сприймається як логічна фаза в розвитку суспільства, що рухається у заданому напрямі – від певного вихідного пункту (авторитаризм/тоталітаризм) до, відповідно, певного кінцевого результату (демократія). Однак, як показує С.Гантінгтон, еволюції національно-державної форми властива певна циклічність, яка простежується у діалектиці хвиль демократизації. Хатінгтовським поняттям «хвилі демократизації» позначають групи переходів від недемократичних режимів до демократичних, що здійснили країни у певний відрізок часу, за умови, що їх кількість значно перевищує кількість країн, що згодом здійснили перехід у зворотному напрямі. Таких переходів наразі налічується три, кожен з яких супроводжується спадом – зворотнім рухом, внаслідок якого окремі країни, здійснивши перед цим перехід до демократії, або знов повернулись до традиційних форм авторитарного правління, або встановили нові, масові, більш жорстокіші й всеохоплюючі форми тоталітаризму [131, с. 25-37].

⁴ У широкому розумінні поняттям «транзит» позначають політичні зміни перехідного характеру, пов'язані зі становленням нового якісного стану політичної системи; у вузькому значенні – процес переходу від автократичних форм правління до демократичних.

Перша хвиля демократизації, за С.Гантінгтоном, охопила майже сторічний період (1828-1926 рр.). На цій хвилі спочатку постали класичні зразки національно-державної форми (європейська національна держава / нація-держава ХІХ ст.), а згодом – на початку ХХ ст. – відбулось перетворення старих європейських імперій (Німецька, Австро-Угорська, Російська та Османська) в незалежні демократичні держави. Глибока політична, економічна і моральна криза, викликана наслідками Першої світової війни, спричинила спад першої хвилі, і в період між двома світовими війнами (1922-1942 рр.) більшість «старих» демократій та нових незалежних держав перетворилися на диктатури (німецький нацизм, радянський більшовизм, італійський фашизм, диктатури в Угорщині та Польщі тощо). Зазначу, що перша хвиля демократизації, за розглянутою вище моделлю Ю.Хабермаса, охопила перші два покоління національних держав, які задали, так би мовити, стандарт розбудови сучасної держави і нації. Прикметно, що з восьми нових держав, які виникли в Європі після Першої світової війни, лише три були стабільними демократіями: Фінляндія, Чехословаччина та Ірландія. З п'ятнадцяти тодішніх європейських держав демократичні режими мали дев'ять, тоді як жодна з держав-нащадків імперій, що занепали, не була демократичною [56, с. 43].

Друга хвиля демократизації (1943 – початок 1960-х рр.) була породжена Другою світовою війною. Її завершення не тільки символізувало перемогу над націонал-соціалізмом та фашизмом, але й мало вельми далекоглядні наслідки. З одного боку, після війни відбувся кардинальний перерозподіл сил на міжнародній арені: вплив європейських країн зменшився, тоді як США і СРСР стали наддержавами, між якими згодом почалася «холодна війна». З іншого боку, послаблення західноєвропейських колоніальних країн спричинило зростання антиколоніальних рухів, що врешті-решт привело до краху колоніальної системи та появи значної кількості нових незалежних держав. Власне, на тлі послаблення метрополій розгорнулися процеси деколонізації азійських і африканських колоній та демократизації країн Латинської Америки⁵. Утім, другий спад не забарився: 1958-1975 рр. характеризуються перемогою авторитарних режимів та встановленням воєнних диктатур у Латинській Америці та Африці. Означені процеси, екстраполюючи на модель

⁵ Цікавий факт. Як відомо, на Африканському континенті впродовж 1950-1960-х рр. виникло десятки нових суверенних держав. При цьому складна етнографічна та лінгвістична структура населення Африки суттєво ускладнила процеси націє- та державотворення, змусивши місцевих політиків визнати непорушність раніше встановлених на континенті кордонів [56, с.44].

Ю.Хабермаса, охоплюють третє покоління новопосталих націй та національних держав.

Третя хвиля демократизації, мабуть, найпотужніша. Розпочавшись з «революції червоних гвоздик» у Португалії (1974 р.), вона прокотилася Південною Європою (Греція, Іспанія), Латинською Америкою (Уругвай, Аргентина, Бразилія, Перу), Західною Азією (Туреччина) та Далекого Сходу (Філіппіни, Південна Корея, Тайвань), зрештою накрила собою Східну Європу. Маркери третьої хвилі демократизації – завершення деколонізації, падіння комуністичних режимів, розвал СРСР, як результат – поява нових демократичних держав.

Фактично, взявши старт у 1974 р., третя хвиля продовжила свій рух у ХХІ ст., і на момент публікації наукової праці С.Гантінгтона питання її спаду лишалося відкритим. Сучасні дослідники мають різні думки з цього приводу. Одні говорять радше не про чергове відкочування третьої хвилі, а про її згасання та, відповідно, уповільнення зростання та зниження якості сучасних демократій. Інші, враховуючи, що остання хвиля була значно потужнішою, ніж у двох попередніх випадках, після загасання кожної з яких кількість демократичних держав у світі різко скорочувалася, побоюються, що число країн, які зазнають такого падіння, може бути набагато більшим [148]. Таке побоювання здається небезпідставним, оскільки останні дві хвилі демократизації породили переважну більшість слабких та недієздатних держав, які наразі, за словами Ф.Фукуями, становлять чи не найбільшу загрозу для міжнародного порядку, безпеки та стабільності [127, с. 158].

Згідно з парадигмою «демократичного транзиту», всі «перехідні» країни неминуче мають проходити типологічно єдині етапи демократизації: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, зрештою, демократична консолідація. А проте безпрецедентні відмінності в результатах режимних змін у процесі постколоніальних (авторитарні латиноамериканські і південно-європейські режими) та, особливо, посткомуністичних (комуністичні східноєвропейські режими) трансформацій, що вирізняються різновекторними траєкторіями розбудови національних проєктів, поставила під сумнів багато теоретичних положень транзитології. Наразі дослідники здійснюють спроби протиставити поняття «демократичний транзит» і «посткомуністична системна трансформація». Обидва поняття рефлектують одні й ті ж процеси, але під різним кутом зору: «транзит» – з точки зору вихідної та кінцевої позицій

(перехід від пункту А до пункту В), «трансформація» – з точки зору внутрішніх перетворень системи (перетворення якості А на якість В) [89, с. 9].

Власне, відстежуючи магістральні вектори національно-державного поступу та, особливо, фіксуючи тенденції формування альтернативних націє- та державотворчих дискурсів, мусимо враховувати залежність трансфігурації націє- та державотворчих процесів від контексту соціально-історичних змін. Адже серед факторів, які відрізняють націєтворення в нових державах від «старих» процесів, фактор часу, мабуть, є одним з найважливіших. І тому треба взяти до уваги, що процеси, які, за словами С.Роккана, тривали в Західній Європі століттями, наразі мають ретранслюватися на десятиліття [153, р. 570.]. Іншими словами, з кожним новим витком еволюції національно-державної форми час немовби стискається, й новоутвореним націям і національним державам потрібно вже не тільки (умовно) відтворити чи втілити логіку розбудови зразкової моделі, але й вписати її у нові соціально-історичні, політико-економічні й соціокультурні реалії, під впливом яких зазнає змін й сама «універсальна модель». Наразі, мабуть, найскладнішою для країн, що займаються розбудовою своїх національних проєктів, тобто реалізують програми націє- та державотворення, стає проблема створення такої моделі національної держави, громадяни якої будуть поділяти почуття єдності зі своєю багатоетнічною країною, почуття, поза яким демократія взагалі немислима. Навзаєм, правова демократична держава, яка не є, строго кажучи, національною, дає можливість і здатна викликати у своїх громадян такі почуття відданості та емоційної підтримки, які можуть бути притаманні тільки нації [56, с. 44, 57].

Конкретизуючи у порівняльній перспективі особливості еволюції національно-державної форми, разом з Т.Кузьо можемо простежити як поступово ускладнюється логістика транзитного переходу, набуваючи з кожним новим етапом, відповідно, дво-, три- та чотириланкову структуру [147].

Становлення і розвиток класичної (модерної) національно-державної форми дав приклад дволанкової структури трансформаційних процесів – демократія / ринок, тобто синхронного перебігу процесів демократизації та модернізації (переходу до ринкових відносин) у процесі транзитного переходу. Така структура була характерна для ранніх транзитів у Латинській Америці та Південній Європі. Перехід у цих трьох регіонах був поставторитарним і переважно ґрунтувався на чинних режимах.

Триланкова структура транзитного переходу (демократія / ринок / націє- та державотворення) утворюється шляхом виокремлення державного і

національного будівництва в третій, додатковий, елемент перехідного процесу. Ця структура переважно зорієнтована на посткомуністичні країни Центральної та Східної Європи, які хоч і успадкували слабку державність, але в цілому не мали проблем з національною інтеграцією (наприклад, три моноетнічні держави – Польща, Чехія, Угорщина). У цілому країни колишнього «соціалістичного табору» переходили до нових економічних реалій, уже маючи «залишковий» досвід «перерваної модернізації», закладений у період між двома світовими війнами. Цей досвід підкріплювався певними історичними традиціями загальноєвропейського розвитку з часів Відродження. Цього виявилось достатньо для того, щоб ці держави трансформувалися в одному напрямку з країнами ЄС. І хоча економічні стратегії були різними, загальний результат для постсоціалістичних країн виявився в цілому позитивним [20, с. 28].

Чотириланкова структура транзитного переходу (демократія / ринок / держава / нація) утворюється шляхом поєднання у два широкі блоки процесів: демократизації / модернізації, з одного боку, та державотворення / націєтворення, з іншого. Всі компоненти чотириланкового транзитного переходу Т.Кузьо трактує як самостійні та водночас взаємопов'язані феномени. Така структура дотична до решти посткомуністичних країн (колишні Югославія і СРСР, Словаччина), тож в ідеалі модель посткомуністичного транзиту повинна мати таку послідовність: спочатку державне та національне будівництво, потім – формування ринкової економіки і, насамкінець, демократизація. Натомість вона є найбільш проблематичною, адже за лаштунками уваги почасти лишається проблема «синхронного транзиту» – несумісності процесів розбудови державного (інституційного) ладу та формування громадянської нації, з одного боку, і демократизації та ринкової модернізації, з іншого.

До того ж змінилися й так звані часові зони націоналізування. Слід враховувати, що, з одного боку, на зміну Модерну, який ознаменував стверджувальний поступ національно-державних суверенітетів країн «першого ешелону», прийшов Постмодерн, що не просто скоригував траєкторії розвитку сучасного світу, але й, проникаючи у політику, економіку, суспільне життя, взагалі проголосив кризу модерної національної форми (національної держави та нації). З іншої сторони, глобалізація сучасного світу не просто знаменувала появу нових магістральних тенденцій світового розвитку, але й поставила під сумнів засадничі принципи існування національних держав, змушуючи їх прилаштовуватися до нових умов існування. На цьому тлі країни, які тільки-но

стали на шлях національно-державного розвитку, потрапили в пастку нової гібридної реальності, породженої сплетінням архаїки, модерну та постмодерну.

Досвід перебігу націєтворчих процесів як у постколоніальних, так і в посткомуністичних країнах засвідчив, що навіть озброївшись категоріями та термінологією класичних націологічних теорій для позначення соціальних процесів, спрямованих на розбудову власних національних проєктів, державні діячі не змогли ані подолати, ані приховати суттєві розбіжності з їхнім змістом. Переважна більшість з них, у тому числі країни вимушеної пострадянської трансформації, вирушили шляхом демократизації та ринкової модернізації без багатьох державних і національних атрибутів, які є необхідними умовами для успіху ринкового економічного і ліберально-демократичного проєкту. В ході транзиту вони змушені були робити все одночасно: впроваджувати політичні та економічні реформи, заразом розбудовуючи державні інститути та виковуючи національну єдність. Цілком зрозуміло, що провали системної трансформації та зневажання вирішенням завдань модернізації вкрай негативно позначилося на процесах розбудови національних проєктів. Не гарантує успіху задуму й залучення до націє- та державотворчих процесів зовнішніх «будівників-консультантів» – міжнародних координаторів.

Наразі країни Центральної та Східної Європи і Євразії демонструють широкий спектр відхилень від сучасних демократичних стандартів в діапазоні від неконсолідованих квазідемократій до відверто авторитарних режимів, що змусило експертне середовище говорити про особливості «посткомуністичного транзиту». З двадцяти дев'яти посткомуністичних країн, включаючи Монголію, серед лідерів демократичних трансформацій – Чехія та Словенія. За ними йдуть Угорщина, Словаччина та прибалтійські країни. У другу лігу входять країни нових демократій, які ще не досягли належного стану демократичної консолідації: Польща, Румунія, Болгарія, Монголія, більшість країн колишньої Югославії (за винятком Словенії), а з числа пострадянських держав – Україна та Молдова. На протилежному полюсі – «нові недемократії», країни з різними типами авторитарного правління, одні з них нагадують традиційні автократії, інші ще потребують своєї типологізації і концептуалізації. Серед них Казахстан, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан і Туркменістан. Між цими умовними полюсами – у «сірій зоні» – розташувались країни, які зависли в транзиті. Ці незвичайні гібриди зупинилися в демократизації і часто демонструють нові авторитарні тенденції: Росія, Вірменія, Грузія, Киргизія [63, с. 9-10].

Шляхи, якими йшли країни Центральної та Східної Європи, відрізнялися принципово, що, власне, й пояснює широкий спектр політичних режимів та, відповідно, консолідаційних стратегій, реалізовуваних цими країнами на етапі перехідного періоду. Наразі на теренах Центральної та Східної Європи виокремлюють країни швидкої консолідації (Чехія, Угорщина, Польща, Словенія); країни уповільненої консолідації (Болгарія, Румунія); країни загальмованої консолідації (Сербія, Хорватія, Македонія, Албанія). На теренах пострадянського ареалу маємо більш строкату картину: Росія в своєму прагненні до відновлення попередніх порядків вирушила шляхом реставраційних процесів; Молдавія, Україна, Грузія, Киргизія ідуть шляхом пошуку альтернативи, опанувавши досвід «кольорових революцій»; Казахстан, Білорусь, Азербайджан, Вірменія обрали модель авторитарної модернізації; тоді як країни Середньої Азії залишаються з нереформованими режимами (Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан) [65].

У цілому окреслені аналітичні проєкції демонструють, що попри те, що націєтворчий процес має різновекторну та далеку від значущих збігів історичну логіку, концепт націєтворення виявився надзвичайно зручним й незамінним інструментом для виявлення, опису та аналізу макроісторичної та соціокультурної динаміки, у перебігу якої постали сучасні нації і держави. Водночас навіть поверховий макроісторичний екскурс з минулого в теперішній час дає зрозуміти, що теорії націй і націоналізму можуть виявитися абсолютно некорисні, коли мова заходить про розгляд конкретних випадків, що унормований досвід розвитку класичних західноєвропейських національних держав може лише задати траєкторію розгортання націє- та державотворчих процесів, однак не є гарантією їх успіху. За різних історичних (Модерн-Постмодерн), цивілізаційних (Захід-Схід), соціально-політичних (демократія, авторитаризм, тоталітаризм) умов, здавалось би, універсальний алгоритм націє- та державотворення може набути різючих відмінностей. Біфуркація шляхів націє- та державотворення в процесі глибинних системних зрушень неминуче приводить до появи варіативних соціально-економічних і суспільно-політичних форм організації суспільства і держави, що відображають відмінності в культурних, політичних та адміністративних традиціях. Останні реалізуються в ціннісних орієнтаціях людей, їх ідеалах, принципах та життєвих прагненнях.

Різноманітність концептуально-ідеологічних, політичних та соціально-економічних систем не лише підкреслює історичну неповторність вже існуючих національно-державних форм, але й у більш широкому соціально-історичному контексті показує несхожість доль народів, які значно пізніше

вирушили шляхом створення національної державності чи тільки-но приступили до розбудови власного національного проєкту. Кожен народ, який став на шлях розбудови власного національного проєкту, змушений розв'язувати специфічні націє- та державотворчі завдання, враховуючи власні специфічні (географічні, політико-ідеологічні, соціально-економічні, соціокультурні, психосоціальні) особливості. Тим не менш, національно-державницький поступ, попри свою переривчастість в історичній перспективі, все ж таки має накопичувальний ефект, тобто кожний новий історичний етап цього поступального руху дає можливість врахувати попередній досвід чи принаймні зважити на усталені зразки успіхів чи невдач.

1.2. Консолідаційно-деконсолідаційна поліритмія українського націєтворення

Справжня трагедія українського народу – у невмінні і небажання об'єднатися [138].

На жаль, цей невтішний, але цілком справедливий вердикт можна стосується майже тридцятирічного поступу українського націє- та державотворення, що всі роки характеризувався істотним переважанням процесів диференціації над процесами соціальної та політичної інтеграції, домінуванням деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними, розбалансованістю ціннісно-нормативної системи та амбівалентністю масової свідомості тощо. У цілому така ситуація була характерна для більшості країн пострадянського простору, що наприкінці ХХ ст. зазнали масштабних дезінтеграційних процесів, спонукані крахом єдиної ідеології, самої держави і сформованих суспільних інститутів. Однак суперечливість перебігу націє- та державотворчих процесів в Україні, будучи виразним уявленням й наслідком названої тенденції, дало підстави для сумнівів і песимістичних прогнозів щодо перспективи розбудови українського національного проєкту [див., напр.: 53].

Класичні теорії нації та націогенези розглядають процеси національної інтеграції та консолідації як фундамент формування модерних націй – незалежно від того, чи постали вони внаслідок природного розвитку, чи свідомо формувалися елітами – інтелектуалами та політиками. Тут відразу можна зауважити, що описані в цих теоріях способи утворення націй характерні для конкретного етапу соціально-історичної епохи і є продуктом певної цивілізаційної (історико-культурної), географічної (територіальної) та

політичної реальності, тоді як сучасна доба, обтяжена війнами та збройними конфліктами, поширенням кризових ускладнень та зростанням внутрішньої неоднорідності, взагалі кинула виклик самому існуванню націй, а відтак і традиційним чинникам національного єднання. Що на це можна заперечити? Мабуть, те, що націєтворчий процес хоч і має різновекторну й далеку від значущих збігів історичну логіку, проте незалежно від часу національна консолідація в широкому розумінні задає змістові та сенсові контексти, що визначають якість державності та конкурентоспроможність нації. З тією різницею, що у сучасному світі на зміну уявленням про світ, що складається з культурно-уніфікованих і ціннісно-гомогенних націй, приходять ідея «управління різноманітністю/відмінностями» всередині соціально-політичних спільнот.

Для нашої наукової розвідки важливо наголосити на тому, що, по-перше, процеси національної консолідації (згуртування) та національного розмежування завжди супроводжували і супроводжують розвиток сучасних націй. Ці процеси хоч і є суперечливими, але взаємопов'язані та взаємозалежні [42, с. 87]. По-друге, у суспільствах перехідного типу (до яких належить й Україна) проблема консолідації набуває важливого значення через те, що сам процес трансформації так чи інакше зумовлює зіткнення принаймні двох систем цінностей – отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів і пріоритетів подальшого розвитку – з іншого [109, с.101]. По-третє, консолідація суспільства може бути не тільки загальнонаціональною, але й ситуативною. Ситуативні консолідації є найбільш рпоширеним та ефективним засобом зосередження колективної енергії на реальній чи надуманій проблемі [109, с. 101-102]. Якраз те, що консолідація може бути ситуативним феноменом різного походження, спрямування й тривалості, власне, й пояснює, чому процеси національного згуртування та національного розмежування настільки вразливі та чутливі до внутрішніх і зовнішніх впливів.

Національна консолідація – багатоаспектний і багаторівневий феномен, що вимагає багатогранного бачення. І тому, говорячи про діалектику консолідаційності та конфронтаційності націє- та державотворчих процесів, потрібно враховувати поліаспектність і поліфункціональність цього явища, його залежність від ситуаційних і середовищних чинників, а також системно-структурні та інші зв'язки, обумовлені соціальним, політичним, економічним, культурним, а також психологічним контекстом.

Термін національної консолідації належить до так званих парасолькових понять, що являють собою складну багатогранну композицію (подібно терміну національна ідентичність або національне самовизначення), в якому поєднуються значення об'єктивної інтеграції різних структурних елементів соціальної системи та суб'єктивна солідарність людей, які взаємодіють в своїй буденній життєдіяльності. В теорії соціальної консолідації це поняття (від лат. *Consolido* – зміцнювати, підтримувати) використовується для позначення процесів об'єднання, згуртування соціальної спільноти, зміцнення взаємодії індивідів, інтеграції груп, що складають суспільство, а також дій, спрямованих на підтримку цього процесу [103, с. 20].

Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що для трансформаційних суспільств, які зазнають масштабних й кардинальних системних змін, що не можуть пройти безслідно для колективної самосвідомості, особливо важливо культивувати чинники, що його об'єднують, конституують як єдине ціле. Однак у питанні способів досягнення національної консолідації між ними виникають суттєві розбіжності. Одні вважають, що національна консолідація проявляється у внутрішній єдності нації і народу на основі спільних національних інтересів, цінностей та історичного минулого, і наполягають на необхідності продумування, прояснення та узгодження загальної системи цілей, цінностей, ідеалів, концепції, яка працювала б на об'єднання нації [60]. Інші дотримуються більш прагматичних поглядів й виступають з критикою будь-яких унітаристських рецептів, порад згуртуватися і зімкнути ряди, вважаючи, що для національної консолідації цілком достатньо вираженого почуття належності до політичної спільноти, відповідальності за її долю, що, відповідно, повинно ґрунтуватися на засадах соціальної справедливості, рівності перед законом, захисту прав і свобод людини [55].

Поляризація наукових поглядів щодо засад національної консолідації, мабуть, бере свій початок ще з часів протиставлення двох магістральних стратегій творення нації – як процесу або культурного, або громадянського, яке було концептуально подолано за допомогою теоретичної моделі «культурно-політичної бінарності» націогенезу та національних утворень, що стала парадигмальною в націології останнього століття [10]. Вочевидь, за існуючої чисельності інтерпретацій націогенезу, моделей націє- та державотворення, з одного боку, та соціально-історичних практик реалізації відповідних націє- та державотворчих проєктів, з іншого, мабуть, не варто вишукувати єдиного універсального рецепту консолідації, яка, як було зазначено вище, має складну

композицію. І вочевидь, максимальний ефект такої «зв'язувальної» суміші можна досягнути тільки за умови оптимального узгодження смислословних констант національного єднання, тобто в разі інтегративного поєднання відносно «вісі» ідейних координат постулатів і принципів теорій націй і націоналізму, з одного боку, та уособлених у відповідних процесах прикладів успішних практик консолідації: національної, політичної, етнічної, суспільної, демократичної тощо – з другого.

У процесі свого становлення нація проходить складний процес згуртування та самовиокремлення з-поміж інонаціонального середовища. Початкова логіка перетворення донаціональної спільноти в класичну форму модерної нації передбачає не тільки акт національного самовизначення, але й відповідний стан сконсолідованості спільноти, яка, власне, прагне свого самоствердження як нації та створення власної держави. І оскільки національне самовизначення – це не лише акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий, вкрай суперечливий історичний процес, мета якого полягає не лише в тому, щоб нація виникла, але й у тому, щоб вона функціонувала як культурна, соціально-економічна та політична цілісність, тому після створення власної держави нація опиняється перед новими – як внутрішніми, так і зовнішніми – викликами самовизначення, що потребують відповідного ресурсу сконсолідованості для їх опанування [80]. Таким є канон становлення модерної нації та держави, де національна консолідація є водночас і передумовою національного самовизначення, і невід'ємною складовою націє- та державотворчих процесів.

Однак в умовах сучасних суспільно-трансформаційних процесів звертає на себе увагу доволі специфічна й водночас парадоксальна особливість консолідаційних практик. Дуже часто суспільства під час глибоких системних змін страждають, так би мовити, на хвороби перехідного періоду – атомізацію та поляризацію, аномію та амбівалентність, фрустрацію та апатію тощо. І оскільки системні зміни мають переважно кризовий характер, люди можуть об'єднуватися не тільки навколо позитивних явищ, подій, процесів, особистостей та груп, висловлюючи їм підтримку (консолідація зі знаком плюс), але й гуртуватися, протестуючи з приводу соціального (політичного, економічного, культурного тощо) негативу (консолідація зі знаком мінус) [69].

Однією із закономірностей національно-державного розвитку є незавершена зміна складних, суперечливих і взаємопов'язаних процесів консолідації/конфронтації. Якщо в суспільстві, що ступило на складний шлях національного будівництва, немає конструктивного, інтегративного смисло-

дієвого ядра «навколо чогось», його заміщає деструктивне, дезінтегративне конфронтаційне ядро «проти чогось». При цьому за браком єдності, згуртованості на всіх рівнях суспільного життя: політичному, регіональному, конфесійному, економічному, соціокультурному тощо, негативне конфронтаційне ядро стає визначальним чинником прояву ситуаційного характеру консолідації. Іншими словами, поряд із консолідацією у суспільстві завжди маємо конфронтацію. У певних виявах вона може бути навіть каталізатором консолідації. При цьому межа, за якою маємо конфронтацію, яка руйнує і консолідацію в соціальній системі, і соціальну систему як таку. Це особливо небезпечно в кризових умовах (фінансово-економічна криза, війна тощо) [122, с. 8-27].

У наукових дослідженнях, присвячених процесам суспільного єднання, соціального згуртування, представлено різні комплекси чинників, що сприяють консолідації суспільства або, навпаки, посилюють деконсолідаційні тенденції всередині нього. У найзагальнішому розумінні виокремлюють об'єктивні і суб'єктивні, зовнішні і внутрішні чинники, що впливають на об'єднавчий процес як у цілому, так і на окремі його складові. До пулу об'єктивних чинників належать історико-політична та соціально-економічна структура конкретного соціуму, нагальні проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо, до суб'єктивних – соціокультурна специфіка та ментальні особливості суспільної свідомості, суспільні настрої, ставлення до подій та процесів, що відбуваються в основних сферах суспільної життєдіяльності. Зовнішні і внутрішні чинники пов'язані з вектором впливу (зовнішнього або внутрішнього) на суспільні процеси. Серед внутрішніх чинників консолідації-деконсолідації можна назвати такі чинники, як: релігійні (багатоконфесійність), культурні (мова, традиції, менталітет), соціальні (економічне та майнове розшарування), політичні (багатопартійність та протистояння влади і опозиції), соціально-психологічні (структурування населення за домінуючими типами соціальних переживань – довіри, надії, тривоги, страху тощо). До зовнішніх чинників консолідації-деконсолідації належать: вплив зовнішніх суб'єктів – держав та міжнародних організацій, світові глобалізаційні процеси, зовнішні виклики та загрози, тяжіння до високих європейських соціальних стандартів життя, амбівалентність влади щодо вибору пріоритетного зовнішньополітичного вектора [69, с. 249].

Оскільки консолідаційно-деконсолідаційні процеси мають відповідне концептуальне та інституційне наповнення, виокремлюють соціокультурні та

інституційні чинники [103, с. 22-24]. Конструктивний сенс консолідації визначають насамперед:

- ціннісно-світоглядні орієнтири (самоідентифікація та громадянська самосвідомість, уявлення про соціальну справедливість та її оцінки);
- довіра до інститутів влади та її носіїв, ефективність законодавчої бази;
- ефективність соціально-економічної політики та заходів щодо подолання соціальної нерівності.

До найхарактерніших чинників деструктивної негативної консолідації суспільства належать:

- брак довіри до політичних і соціальних інституцій;
- низький рівень задоволеності соціально-економічними умовами життя;
- дискредитація значущості виборів різних органів влади;
- низький рівень загальногромадянської ідентичності;
- прожективна підтримка масових виступів.

Залежно від характеру прояву розрізняють різні чинники консолідації-деконсолідації: соціальні, політико-правові, економічні, міжнаціональні, міжконфесійні тощо.

Серед причин, що зумовлюють деконсолідаційні процеси в суспільствах, що трансформуються, називають такі [21]:

- невиробленість у суспільстві сталих демократичних традицій;
- низький рівень соціально-економічного розвитку країни;
- несформоване громадянське суспільство;
- етнічне розшарування і міжетнічні суперечності;
- високий рівень корупції та ін.

Також консолідацію/деконсолідацію соціуму в умовах суспільно-трансформаційних змін можна розглядати у різних вимірах, як: територіальну (горизонтальну), ціннісну (вертикальну), ситуативну, загальнонаціональну [108], так і в різних контекстах, а саме в: ідентифікаційному, що виявляється насамперед як позитивне ставлення до своєї нації-держави; державотворчому, що опосередковує проблему довіри у відносинах між державою і суспільством; людиноцентричному – в онтологічному сенсі співбуття – як теорія й практика гуманістичного суспільства та бажана мета всіх розвинених країн [107].

Названі чинники дають далеко не повний обрис параметрів, що визначають консолідаційно-деконсолідаційні тенденції національно-державного розвитку в умовах кардинальних, трансформаційних змін, які, тим не менш, чітко вказують на їхні системні витoki та «приземлену» природу. Однак оскільки говоримо про націєтворення, тобто про створення політичної

(громадянської) нації⁶ – процес, який, можливо, колись буде завершений, мабуть, треба бути свідомими того, що абсолютної загальнонаціональної консолідації не буває. Це радше ідеал, мрія, до якої необхідно рухатися. І з точки зору загальнокультурних норм і ціннісних пріоритетів консолідація має всі ознаки ідеалу, оскільки в теоретичному плані втілює найбільш загальне, універсальне і, як правило, абсолютне моральне уявлення про благо і належне, а в нормативному – передбачає досконалість у відносинах між людьми або таку організацію суспільства, яка забезпечує цю досконалість [139, с. 160]. Тому, враховуючи те, що суспільство не є апріорі гомогенним (і ніколи таким не буде), все ж таки є сенс говорити про загальнонаціональну консолідацію як про якийсь ідеал, і, мабуть, саме на цих засадах – з позиції ідеалу – треба розпочинати культивувати її потенційні ресурси, однак рухатись у цьому напрямі суто земними кроками: розплутувати і розв’язувати деконсолідаційні вузли, узгоджувати різноспрямовані запити та інтереси, встановлювати та дотримуватись єдиних і цивілізованих правил гри, нести відповідальність за їх порушення, вміти не лише говорити та відстоювати власне бачення, але й вчитися дослухатися й намагатися зрозуміти альтернативну точку зору та ще багато чого іншого.

В Україні, як і в більшості пострадянських держав, національна консолідація гальмується багатьма чинниками: об’єктивними і суб’єктивними, внутрішньополітичними і зовнішньополітичними, ситуаційними і середовищними тощо. Консолідаційно-деконсолідаційна поліритмія проявляється у різних вимірах, контекстах і сферах суспільної життєдіяльності. І пояснюється це не тільки і не стільки тим, що Україна у спадок отримала багато проблем, які ускладнили досягнення національної консолідації, скільки тим, що Україна відтоді як постала як незалежна держава ніколи не знала некризового стану у своєму розвитку.

Серед чинників соціальної поляризації, що підживлювали потужність руху відцентрових сил в Україні, можна назвати такі:

– поліетнічна структура населення, що вирізняється багатоманітністю культурних та мовних особливостей;

– регіональна подільність, що склалася через географічні та історичні обставини, а також через специфіку економічного, політичного та соціокультурного розвитку її регіонів;

⁶ У випадку українського націєтворення безпосередньо термін «націєтворення» доречно тлумачити як розвиток народу України як політичної нації.

– суперечливість уявлень про власне історичне минуле та історичні постаті, які були чи стали символами його героїзації та міфологізації;

– відмінність ціннісно-смислових горизонтів та цивілізаційних орієнтирів, що живляться успадкованими від радянського минулого міфологемами та ідеологемами;

– амбівалентність масової свідомості та фрагментація суспільства внаслідок штучного культивування соціокультурних та регіональних поділів, з одного боку, і маніпулювання культурно-мовними та політико-ідеологічними уподобаннями як засобами масової мобілізації громадян, з іншого;

– антагоністичні розбіжності в уявленнях та розумінні, чим була, є і має бути Україна, що стало перешкодою для ствердження єдиного прийнятного образу майбутнього розвитку країни.

На цьому тлі в країні також існували доволі потужні чинники негативної консолідації, їх сила тяжіння об'єднувала громадян, зокрема, через:

– бідність та економічне неблагополуччя, які, будучи постійним джерелом тривожності та невпевненості населення щодо власного майбутнього, формують психологію бідності;

– фантастичну недовіру до влади та її рішень, що десятиліттями нівелювало легітимність політичних інститутів, особливо вищих органів державної влади;

– успадковану з радянських часів жагучу «нелюбов» регіонів до центру, посилену формуванням олігархічних кланів за регіональною ознакою, які конкурують між собою за контроль над владою в цілому або її гілками;

– щире засудження корупції та кумівства в державі в цілому на тлі власних прагнень усіляко можливими способами здобути переваги у вирішенні особистих питань;

– сприйняття та оцінку ситуації в країні як такої, що розвивається в неправильному напрямі;

– ситуативне вираження громадянської, переважно протестної, активності на тлі домінуючої громадянської безсуб'єктності та безініціативності тощо.

Регулярне збуджування та розгойдування відцентрово-доцентрових сил на догоду вузькогруповим політико-економічним інтересам та хронічно кризовий характер націє- та державотворчих процесів в Україні мали значно глибші наслідки, ніж погіршення соціально-економічної та політичної ситуації

в країні чи поширення і тиражування значної кількості стереотипів суспільної свідомості. На тлі доволі складної і напруженої загальної атмосфери взаємовідносин, розмивання та викривлення ціннісних орієнтирів, символізації смислів та симулякризації практик націєтворчий процес надзвичайно повільно набував необхідного політичного та громадянського змісту. Політизація контроверсійних питань внутрішнього та зовнішнього життя та стихійні прояви громадянської протестної активності аж ніяк не сприяли зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, радше – накопиченню в його надрах конфліктогенного потенціалу.

Наразі в національній доповіді «Україна: шлях до консолідації суспільства» (2017 р.) зроблено акцент на п'яти основних факторах конфронтації і консолідації в Україні, які у своєму симбіозі, на думку авторського колективу, глибинно підсилюють конфліктно-конфронтаційну дію один одного: по-перше, ціннісна відмінність як результат походження Заходу і Сходу України з різних цивілізацій (євроатлантичної та євразійської); по-друге, падіння добробуту громадян, бідність; по-третє, нерозвиненість середнього класу та інститутів громадянського суспільства, недостатня єдність громадянського суспільства і держави; по-четверте, конкуренція олігархів та їхніх політичних проєктів, що гальмує розвиток суб'єктності країни на міжнародній арені; зрештою, по-п'яте, воєнні дії на сході України [122].

Події 2013-2014 рр. в Україні якраз засвідчили, що поляризація українського суспільства не тільки і не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ у країні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, скільки поглиблювала й створювала нові лінії потенційної конфліктності, що врешті решт активізувало приспані до пори до часу сепаратистські сили у східних та південних регіонах держави. Втім, кажуть, ніщо так не згуртовує націю, як зовнішня агресія та загроза незалежності і територіальній цілісності держави. Окрім національного самовизначення та національної ідеї (мрії), саме війна (як будь-який катаклізм) є ще одним надзвичайно потужним консолідаційним чинником. Недарма починаючи десь із середини 2014 р. практично всі потужні зарубіжні ЗМІ заговорили про Путіна-об'єднувача⁷ – що буцімто саме він, окупувавши територію Криму, окремі

⁷ World Affairs: «Путін об'єднав Україну як ніколи раніше» (Хана Тобурн, 14.11.2014); New York Times: «Обурення українців путінською анексією Криму консолідувало українську національну ідентичність» (Майкл Макфол, 6.08.2014); Newsweek: «Результат путінської війни виявився протилежним до сподіваного... Україна не розвалилася. Навпаки, Путін консолідував українську державу, націю, армію й апарат безпеки, підштовхнувши країну в бік ЄС, НАТО та реформ» (Олександр Мотиль, 1.04.2015); Business Ukraine magazine: «Путін

території Донецької і Луганської областей, став таким собі символом консолідації українців [91]. Навіть чинний на той час президент П.Порошенко під час свого інтерв'ю в ефірі телеканалу CNN подякував Путіну за те, що той зробив Україну більш європейською державою [31]. Це, звичайно, можна сприймати як сумний жарт, але, як не гірко це говорити, саме війна стала потужним стимулом для консолідації нації та зміцнення української національної ідентичності.

Результати соціологічних опитувань, презентовані Центром Разумкова під час реалізації проєкту «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики» (2014-2015 рр.), дали багатий матеріал для осмислення динаміки змін, що відбулись у площині цінностей та ідентичностей на тлі розгортання збройної агресії Росії проти України. Головним підсумковим висновком цього проєкту стало твердження, що в Україні відбулося формування основних контурів спільної загальнонаціональної ідентичності громадян, притаманної сучасній українській політичній нації, в основі якої – посилення ціннісного ставлення до своєї країни та самоповаги до себе як до народу, поширення українського національно-культурного компонента ідентичності, відчуття українцями своєї «унікальності», поступове формування консенсусу навколо європейського цивілізаційного вибору [49]. Прикметно те, що зміцнення української національної ідентичності проявляється у значно вищому, ніж раніше, окресленні себе «українцями» (як у політичному, так і в етнічному сенсі), «патріотами» (з відповідно задекларованою готовістю захищати свою країну) та прихильниками незалежності (з усіма її символами), а також – у переважанні (вперше за всі попередні роки) загальнонаціональної самоідентифікації над регіональною [119; 143]. Також увиразнилася геополітична переорієнтація значної частини населення – посилення західного вектора в їхній свідомості й ослаблення східного (російсько-радянсько-східнослов'янського), що проявляється, зокрема, у виборі західної («європейської») моделі розвитку для України та готовості інституціалізувати цей вибір вступом до ЄС та НАТО [94].

Про цілком проглядувану модель української національної ідентичності, що виявляє себе не пафосними деклараціями чи заповненням анкет соціальних опитувань, а у найрізноманітніших вчинках багатьох українців, говорить

зробив більше для української незалежності, ніж будь-яка інша постать. Путінський акт агресії посприяв консолідації почуття національної ідентичності в українців та об'єднав країну, як не зміг би жоден український політик» (Пітер Дікінсон, 24.08.2016); Chatham House: «Путін зробив більше, ніж будь-який інший лідер, російський чи український, для зміцнення української національної ідентичності» (Джеймс Шер, 10.03.2017).

О.Осіп'ян. На його думку, трагічні події 2014 р. продемонстрували, по-перше, що Україна все ж знайшла своє обличчя (незважаючи на збереження ситуації «поміж», в даному випадку між ЄС і РФ); по-друге, що підспудно (і несподівано для багатьох) сформувалася досить відчутна модель української ідентичності, яку в більшій чи меншій мірі поділяють більшість громадян і радикально заперечують багато мешканців шахтарського ядра Донбасу (що перебуває наразі під контролем ДНР / ЛНР). Випадок Криму показав, що, мабуть, одними з найбільш свідомих носіїв цієї «несподіваної» ідентичності виявилися кримські татари, які в екстремальних умовах продовжують ідентифікувати себе з Україною, в той час як багато етнічних українців, які вважають себе патріотами, в березні 2014 р відмахнулися від Криму: «хай іде» [149].

Дійсно, без перебільшення можна сказати, що якщо на другому Майдані українська політична нація постала, то війна її об'єднала. Однак, як справедливо зауважує М.Рябчук, варто дослухатися й до аргументів скептиків, котрі нагадують, що окреслені зміни в орієнтаціях українських громадян насамперед зумовлені втратою окупованих територій з кількома мільйонами переважно прорадянського й проросійського населення, які голосували за Януковича та його партію. Тобто інтерпретуючи динаміку змін, що відбулися в ціннісних орієнтаціях та настановленнях, треба робити поправку на те, що в багатьох випадках (хоча далеко не скрізь) 8-10-відсоткові зміни в соціологічних даних можуть бути зумовлені не стільки змінами настановлень, скільки втратою 8-10 відсотків переважно проросійського, антизахідного, а деколи й виразно антиукраїнського населення на окупованих територіях [95]. Більше того, окреслені процеси мають й зворотний бік: разом з консолідацією більшої частини українського суспільства, війна водночас радикалізувала його супротивників – меншу частину, яка не є носієм «українськості»: українських цінностей, української мови, взагалі існування Української держави. А до того ж чим довше тривають воєнні дії на сході України, тим більше цей фактор стає каталізатором конфронтації на всіх її рівнях.

Революція Гідності та російсько-українська війна справді привели до зміцнення громадянської української ідентичності та консолідації політичної української нації, однак цей процес не можна вважати стійким, таким, що не має зворотного шляху. Зміни в країні відбуваються не так швидко і радикально, як хотілося б, і всі ті соціологічні показники, які наразі засвідчують «проєвропейську» та «панукраїнську» орієнтацію, можуть повернутися поступово до довоєнного рівня. Схожі процеси вже спостерігалися в

постпомаранчевий період новітньої української історії. Гортаючи результати тогочасних соціологічних опитувань (Центр Разумкова, Фонд «Демократичні ініціативи», опитування громадської думки ІСПП НАПН України), що зафіксували відлуння, так би мовити, аномальних сплесків громадянської активності мас під час революційних подій першого Майдану, спадає на думку, що більшість українських громадян уже мають певне розуміння своїх інтересів та прав, і навіть почуття ефективності своїх дій у політиці. Однак у постреволюційні часи спостерігаємо подальше зниження показників участі громадян у політичному процесі, що наводить на думку, що в масовій свідомості недостатньо сформовані вміння і навички повсякденної суспільно-політичної колективної діяльності [111].

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що ситуативна консолідація переважно була унааявленням прагнень громадян позбутися причин невдоволення та подолати перепони на шляху власної життєдіяльності. Однак вона так і не стала сходинкою для подальшого громадянського усвідомлення ідеалу власного майбутнього та єднання навколо ідеї-дії самоствердження українського народу як нації, як суб'єкта власного творення. Іншими словами, негативна консолідація («проти чогось»), що виникла виключно як наслідок «затребуваної безвиході», так і не спромоглася перерости в позитивну консолідацію («за щось») через спільні цінності, смисли та символи, що не тільки свідчило б про становлення загальногромадянських орієнтацій та, відповідно, формування якісно нових громадянських практик, але й мало б надзвичайно потужний ефект для утвердження української політичної (громадянської) нації.

Саме тому, підсумовуючи, хотілось би зазначити, що процес національної консолідації в Україні, будучи переважно ситуативним і спорадичним, за роки незалежності не набув системного та цілісного характеру. Епізодичні, ситуативні, зорієнтовані на певну конкретну проблему сплески політичної та суспільно-громадської активності українців можна трактувати радше як вияв «зсунутого залучення» (*shifting involvements*)⁸. Дивна байдужість громадян до активних колективних дій у будь-якій сфері суспільної життєдіяльності, а може, й неусвідомлення того, що справа розбудови стратегії власного життєтворення, будучи оформленою на основі спільних

⁸ У західній політичній думці через феномен «зсунутого залучення» пояснюють сучасні тенденції трансформації суспільної та громадської активності, коли саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива виступають каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях [106].

інтересів у системно-організовані форми громадських дій, рухів чи практик, є невід'ємною складовою повноцінного розвитку національного життя, стало суттєвою перепорою на шляху національної консолідації українських громадян. Радикалізація суспільних настроїв, як ситуативний вияв «турбулентної сучасності»⁹, поки що не стільки зменшує характерну для українського суспільства амбівалентність масової свідомості та невизначеність, скільки сигналізує про формування нових настановлень, які можуть і мають стати основою для зміцнення громадянської самосвідомості українського народу, його самоорганізації, мобілізації та консолідації. Важливо розуміти, що процеси самоідентифікації не є лінійними, сталими, заданими раз і назавжди. І стверджувати, що сьогоденне піднесення патріотизму і національної згуртованості є остаточним, мабуть, передчасно, оскільки можливий зворотний процес повернення до локальної, регіональної самоідентифікації. Разом з тим украй важливо не розпорошити паростки нових українських надбань, що можуть стати основою нової політичної культури. Адже саме на цьому ґрунті тільки й можливо забезпечити незворотність національно-державного поступу України.

⁹ Ідеться про те, що сьогодні людина стає заручником ситуативної контекстуальної сучасності, з одного боку, та становлення Самості як результату процесу індивідуалізації (за К.-Г. Юнгом), з іншого. Проявом цього є спостережуване соціологами останнім часом піднесення патріотичних настроїв, що, на думку експертів, консолідує українських громадян та свідчить про становлення в Україні української політичної нації.

Розділ другий

ФІЛОСОФІЯ РУЙНУВАННЯ

2.1. Націєтворчий процес у координатах соцієтальної кризи в Україні

Консолідація українського суспільства, цілком справедливо зазначає С. Римаренко, не є спонтанним продуктом активності різних політичних і соціальних суб'єктів, а вимагає цілеспрямованих спеціальних зусиль з боку держави і громадянського суспільства і може бути досягнута в рамках цілісної концепції. Для її формування необхідні точні чи принаймні більш-менш достовірні дані про реальний стан як консолідаційного, так і конфліктного потенціалу суспільства [75, с.207]. Зазвичай джерелом такої інформації слугують результати соціологічних опитувань, які вимірюють стан суспільної свідомості, оцінюють суспільні настрої, виявляють зони суспільної напруженості тощо.

Аналізуючи зміни в українському суспільстві, фахівці-соціологи зазначають, що український соціум протягом тривалого часу, а точніше – весь період незалежності, переживає перманентний системний кризовий стан, коли кризи не лише змінюють одна одну, але й перебувають одночасно в активному, розгорнутому стані в окремих сферах. І оскільки протягом цього періоду суспільні проблеми не розв'язувалися, а накопичувалися, тому, не подолавши кризи в одній сфері, суспільство потрапляло у кризу в іншій. Саме тому ми є свідками й учасниками довготривалої системної соціальної кризи, для якої характерне розгортання по всьому фронту руйнівних процесів і зовсім малопомітними є нові, продуктивні тенденції [50; 137, с. 28-44]. Перебування українського соціуму у стані транзиту без чітко позначеного кінцевого пункту, коли кожна з численних політичних сил агітувала за свої цінності, закликаючи маси йти в напрямі того чи того позначеного орієнтира, пояснює невтішні показники соціальної поляризації, що фіксують багаторічні моніторингові дослідження українського суспільства, адже з цих напрямів аж ніяк не складався загальний для всього суспільства азимут руху.

Ситуація в Україні вже довгий час вирізняється сталістю кризових проявів. Попри те що Українська держава понад чверть сторіччя намагається подолати кризові явища в економічному і суспільно-політичному облаштуванні країни, вийти на сталу траєкторію сучасного цивілізаційного розвитку, констатація поглиблення й ускладнення кризових проявів лишається основним маркером експертних оцінок ситуації в Україні [122].

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання» ситуацію в Україні схарактеризовано як кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Відзначається, що тривале нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний післякризовий світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпеченням базових прав і свобод людини і громадянина, поставило під загрозу суверенітет нашої держави [97, с. 3].

На думку А. Єрмолаєва, незрілість або нездатність потенційно державотворчих сил на відповідальні дії, неготовність українського політикуму відповісти на соціальні й політичні виклики сьогодення спричинили кризу державності. В результаті відбувається руйнування цілісності політичного простору України, дестабілізація конституційного ладу, параліч демократичних інститутів, поглиблення депресії в економіці, різке падіння рівня життя населення. Зростає соціально-політична напруга в регіонах і посилюється зовнішній вплив і навіть безпосереднє втручання – підтримка сепаратистських заходів, активна «човникова» дипломатія з тим, щоб впливати на позицію політичних гравців, тощо [33]

Можна сказати, що затяжний кризовий характер національно-державного розвитку України, з одного боку, та перманентний кризовий стан українського соціуму, з іншого боку, власне й спричинили описаний раніше стан консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії українського націєтворення, який склався через обставини, що мали як об'єктивний, зумовлений конкретними соціально-історичними факторами, так і суб'єктивний, пов'язаний із соціокультурними та психосоціальними особливостями, характер. А оскільки і суспільство, і держава функціонують і розвиваються не тільки за своїми внутрішніми закономірностями, а й під впливом різноманітних умов, середовища та впливу зовнішніх чинників, остільки у різних за масштабом ситуаціях їх сполука (об'єктивних і суб'єктивних чинників) набуває відмінні, часом доволі суперечливі форми. Наприклад, в одному випадку об'єктивні чинники можуть сприяти формуванню політичної нації, але суб'єктивні працюють на її руйнування, в іншому випадку все відбувається навпаки, в одній ситуації ці чинники можуть перебувати у антагоністичних відносинах, споруджуючи майже непереборні перепони на шляху національного єднання, а іншій ситуації взагалі нівелювати один одного.

Осмилення українського націєтворення у такому ракурсі потребує відповідної оптики аналізу, тобто відповідної методології досліджень. У цьому контексті слухними видаються міркування згаданого вже соціолога М. Шульги, стосовно методологічних проблем дослідження кризового соціуму, пов'язаних, по-перше, з пошуком адекватних методів аналізу суспільства, яке перебуває протягом тривалого часу у кризовому стані, і, по-друге, теоретичним рівнем розгляду проблем, відносно якого власне визначаються методологічні підходи та відповідний їм методичний інструментарій. Пропоную зупинитися докладніше на поясненнях фахівця-соціолога та його інтерпретації цього питання.

В останні десятиріччя, зазначає М. Шульга, у суспільних науках – соціології, політології, культурології, соціальної та політичної психології тощо – переважають методи, які дають змогу відображати в науковому описі й поясненні окремі аспекти суспільних процесів, сегменти соціального життя, фрагменти прояву суспільних практик. В основі таких методів лежить постмодерністський постулат, що будь-який з підходів до дослідження соціуму правомірний і рівнозначний іншим, що даний підхід дає змогу адекватно відображати сучасне суспільство, яке є настільки складним і різноманітним у своїх проявах, що його можна досягнути шляхом застосування низки методологічних прийомів, кожен з яких визнається рівнозначним і рівноцінним незалежно від рівня його узагальнення, ступеня охоплення аналізом різних сторін предмета дослідження. Однак ці підходи не дають цілісного пояснення того, що відбувається в соціумі і з соціумом. Тому більш адекватним для дослідження процесів, що відбуваються в суспільстві упродовж великого часового проміжку, може стати системний розгляд суспільства як органічного цілого, що має різноманітні, різноякісні та різнорівневі зв'язки між своїми елементами. Власне класичний системний підхід до вивчення суспільства розглядає його як цілісну органічну систему, що розвивається. Проте він не враховує специфіку суспільства, яке перебуває протягом тривалого часу у кризовому стані і в результаті якого матриця суспільства як цілого дає збої. Тому в методологічній площині, констатує М. Шульга, необхідно підійти до вивчення соціуму з урахуванням його перманентної кризи, зокрема проаналізувати якісну своєрідність суспільства, що переживає перманентний системний кризовий стан [137, с.28-29].

М. Шульга цілком справедливо зазначає, що термін «криза» хоч і має деякою мірою метафоричний відтінок, але за допомогою нього можна задати рамки пояснювальної теоретичної моделі процесів, що відбуваються в країні. У

зв'язку з цим виникає питання теоретичного рівня розгляду проблеми. Якщо окремі розробки на мікро- і мезорівнях дають відповіді на конкретні суспільні питання, проте навіть певна сума таких досліджень не може дати відповіді на проблеми, що існують на соціетальному рівні, не може пояснити того, що відбувається із соціальною системою як цілим. Саме соціетальний рівень узагальнення актуальних проблем українського соціуму наближує до відповіді на питання, які соціальні мутації відбуваються на рівні соціальної системи, що приводять до збою її роботи [137, с. 7-8].

Викладені методологічні положення не лише дотичні до проблематики консолідаціо-деконсолідаціної поліритмії українського націєтворення, вони дають величезний простір для осмислення націєтворчого процесу у координатах соціетальної кризи. Чому застосовується саме поняття «соціетальна криза» – далі.

Колись дуже давно поняття «криза» було запозичене з медицини, де цим поняттям позначали різкий, крутий перелом; важкий перехідний стан. З часом у вирі численних соціально-політичних баталій воно набуло яскраво виражене драматичне забарвлення. Криза – це природна фаза розвитку будь-якої системи, її ще називають зоною біфуркації¹⁰. Це водночас і момент дезорганізації системи, і фактор її організації та самоорганізації. Однак затяжна, хронічна криза вкрай небезпечна й загрожує існуванню будь-якої системи.

У соціальних науках під кризою розуміється гостра форма прояву соціальних протиріч, що робить неможливим стабільний, сталий розвиток суспільства в цілому або його життєво важливих підсистем. Через це поняття «соціальної кризи» вживається в широкому і вузькому значеннях. У широкому розумінні поняття «соціальної кризи» визначається такою максимою: будь-яку кризу пов'язану з розвитком суспільства можна вважати соціальною. Вони можуть бути трансформаційними, циклічними, системними / структурними, кон'юнктурними, місцевими, локальними, регіональними тощо. Поняття соціальної кризи у вузькому значенні застосовується при розмежуванні сфер життя суспільства. Тобто можна говорити про кризу економічну, політичну, соціальну, психологічну. В економіці кризу нерідко порівнюють з функціонуванням серцево-судинної системи людини і бачать її в «закупорці» фінансових і товарних потоків. Найхарактернішими проявами кризи у сфері політики є криза інститутів та криза політичних відносин і комунікацій. У першому випадку криза проявляється насамперед у розбалансуванні системи

¹⁰ Хоча з точки зору синергетичної методології в точці біфуркації неможливо передбачити, в якому напрямку буде проходити подальший розвиток системи.

політичних інститутів, у втраті нею керованості та стійкості. У другому випадку її головні причини криються в таких важковловимих феноменах, як взаємостосунки влади і громадян та їх сприйняття один одним. Соціальна криза – це передусім криза соціальних відносин. Психологічна криза – стан непевності та страху в суспільстві, що неминуче дається взнаки зниженням рівня раціональності / критичності суспільної свідомості [51; 78].

Поняття «системної кризи» можна визначити як поєднання низки криз економічного, політичного, соціального, психологічного спрямування, що охоплюють основні структуруючі компоненти соціальної системи, і де об'єктивність загострення ситуації поєднується з суб'єктивними факторами, вираженими у «кризовій свідомості», що може проявлятися як у формі гострого протесту, так і в формі політичної апатії і цинізму. З цієї точки зору стихійні форми протесту та політична радикалізація населення є ще більш гострою формою уявлення кризи. Але дотримуючись взятої на озброєння медичної аналогії доречно зазначити, що грип, який проходить без температури, нерідко більш небезпечний, ніж грип з високою температурою. Відсутність же політичної реакції з боку населення є ознакою зниження соціального імунітету [51, с.101].

У випадку, коли кризи охоплюють соціальні одиниці різного рівня, в їх, так би мовити, інтегральному, загальносистемному розумінні – все суспільство, його основні системи та підсистеми, інститути, відносини і процеси – це вже соціетальна криза.

Поняття «соціетальна криза», яким пропоную далі користуватися для аналізу причин консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії українського націєтворення, багатопланове й неоднозначне. Щоб дати змістовне обґрунтування цього терміна, спершу, мабуть, доречно було б прочитати академічну лекцію з курсу соціології на тему «Суспільство як соціетальна система», простеживши еволюцію наукового вжитку цього поняття від творів класиків західної соціологічної думки Е.Дюркгейма, М.Вебера, Т.Парсонса, П.Сорокіна та ін.. Але якщо стисло, поняття «соціетальне» з'являється у соціологічній теорії на межі XIX – XX сторіч, коли постала потреба у поняттях, спроможних відобразити сутність нової хвилі трансформаційних процесів на макрорівні, натомість традиції вживання терміна «соціальне» у західній емпіричній соціології не відповідали цьому завданню. Американський соціолог У. Самнер за допомогою цього терміна прагнув виокремити закономірності певної колективної або групової організації діяльності індивіда. Його учень та послідовник А.Келлер використовує це поняття для соціологічного аналізу

організаційних аспектів життєдіяльності суспільства, прагнучи побудувати цілісну теорію соціетальної еволюції [154]. Т. Парсонс застосовує поняття «соціетальний», характеризуючи процеси, які відбуваються в суспільстві загалом (макрорівень), тобто коли йдеться про характеристики, поняття та процеси, які належать до рівня сконсолідованості суспільства в цілому, а поняття «соціальне» – до соціальних явищ та процесів (мікрорівень). Специфіка суспільства як особливого типу соціальних систем, за Т. Парсонсом, полягає в тому, що, з одного боку, воно являє собою соціетальну спільноту з адекватним рівнем інтеграції (або солідарності) та характерним статусом членства, а з іншого – соціетальна спільнота являє собою складну мережу взаємопроникаючих колективів та колективних лояльностей, систему, для якої характерні диференціація та сегментація [72]. Про соціетальні соціальні зміни пише П. Сорокін у своїй багатотомній монографії «Соціальна та культурна динаміка». Соціальну систему науковець описує як макроскопічний, інтегральний та динамічний культурно-соціетальний комплекс, який складають «особистість, суспільство та культура як нерозривна тріада», де жоден компонент не може існувати поза двома іншими [102]. Таким чином, поняття «соціетальне» застосовується у тих випадках, коли йдеться про характеристики, поняття та процеси, що належать до макрорівня функціонування соціуму, і які забезпечують збереження і цілісність суспільства, консолідацію і відтворення соціального життя. На соціетальному рівні соціальна система виходить на якісно інший рівень інтеграції соціальної системи, тому в узагальненому вигляді соціетальну систему можна охарактеризувати формулою: «цілісність, що значно масштабніша за загальну кількість формуючих її елементів».

Думаю, кожна людина з власного життєвого досвіду усвідомлює, що соціальна дійсність являє собою щось набагато складніше, ніж просто окремо взяті її компоненти – родина, робота, дім, друзі, що її життя не обмежується виключно малим колом особистих проблем і зобов'язань, а ще й підвладне впливу обставин та ситуацій, на які вона не в змозі вплинути, проте може спробувати опанувати, що організації та структури, які вимагають дотримання певних норм поведінки, не завжди виконують функції, які на них покладено тощо. Тобто соціетальна система – це не просто сума основних підсистем (структуруючих компонентів) соціальної системи – економічної, соціальної, ідеологічної, політичної. Кожна з названих структур соціальної системи, будучи її елементом, виконує певну функцію й тим самим надає цій системі в ході взаємодії з її іншими структурами нову системну якість, що не зводиться до якості її елементів (ефект синергії).

Соціетальна система постійно відтворює соціальну якість своїх структур і, відповідно, соціальні якості індивідів і груп індивідів, включених у їх функціонування. Якщо цей процес відповідає належним, скажімо так, «ідеальним» (у розумінні М. Вебера) правилам гри, виникає тенденція адаптації до форм і способів функціонування соціетальної системи її структурних і особистісних елементів, які разом, відповідно утворюють нову якість соціетальної системи, що матиме ознаки виразної динаміки її розвитку (соціетальна еволюція, прогрес). Якщо ж в процесі поведінки соціетальної системи мають місце «підміна» функцій, коли суб'єкти соціальних відносин, включені у функціонування даної системи, починають виконувати невласиві їй функції; або посилюється «некомпетентність» особистісних елементів даної структури, внаслідок цього порушується баланс у функціонуванні як структурних, так і особистісних елементів системи. В такому випадку поведінка соціетальної системи стає дисфункціональною (соціетальна інволюція, регрес). Власне, обидві описані тенденції діалектично пов'язані між собою, ці процеси з тією чи іншою інтенсивністю, на всіх – від мікро до макро – рівнях наскрізь пронизують суспільство.

А тепер уявіть ситуацію, що ви завели пару білих мишенят та побудували для них картковий будинок. Мишенятка із задоволенням обживають його, інколи, правда, намагаються спробувати міцність будиночка на зуб. Поступово популяція мишенят зростає, урізноманітнюється простір їхньої власної мишачої життєдіяльності, і ось ви усвідомлюєте, що перед вами вже не просто картковий будинок, а ціле мишаче королівство. Щоправда, у геометричній прогресії зростає й навантаження девіантних проявів у мишачих практиках, що починає загрожувати існуванню будівлі. Врешті-решт, якщо ви не застосуєте певних рятувних заходів, мишенятка здолають цей картковий будиночок або через міжусобні війни, або через мишачу шкідливість, у будь-якому випадку залишаться безхатками. Наведена алегорична ілюстрація показує, що дисфункціональні розлади або аномалії в поведінці соціетальної системи неминуче призводять до її деформації та дестабілізації і, як наслідок, до зростання соціальної напруженості. Затяжні дисфункціональні розлади породжують соціетальну кризу, що врешті решт може призвести до наскрізного руйнування соціетальної системи як такої.

Незважаючи на те, що термін «соціетальне» міцно закріпився у науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного, соціетальна криза не зводиться до системної соціальної кризи, тобто вона не є просто редукцією кризи політичної, економічної, ідеологічної, соціокультурної. З

одного боку, вона виникає в результаті накопичення системних протиріч та вбирає у себе різноманітні кризи системного характеру. З іншого боку – є уособленням структурної кризи (інституцій, цілей / інтересів, цінностей, ідентичностей), яка, впливаючи на інші структурні елементи соціальної системи, зазнає зворотній вплив кризи, спровокованої нею самою. Зрештою, є ще один надзвичайно важливий аспект оприявлення соціетальної кризи. Наш час називають ерою криз. Кризи різних масштабів, рівнів та порядків стали невід’ємною складовою сучасного світу, який пристосовується до існування в кризових умовах. І це завдання стає дедалі складнішим, оскільки на відміну від своїх, так би мовити, класичних аналогів у минулому, сучасні кризи відбуваються у формі спонтанного мутагенезу. Саме тому, правильніше буде сказати, що ми існуємо у добу соціетальних криз. Мутація криз, утворення нових складних форм за рахунок комбінацій кризових елементів, перетворення криз в «самопідживлюваний процес» шляхом відтворення або перетікання в нові формати – такою є нова реальність соціетальної кризи. Кризу саме такого масштабу спостерігаємо нині в Україні.

Соціетальна криза в Україні виникла не випадково, і це не винятковий випадок української трансформації. Для уточнення її змістового контексту слід нагадати, що з руйнуванням радянської системи новостворені незалежні національні держави – колишні радянські республіки – постали перед необхідністю радикального переформатування соціально-економічних і політичних основ та базових цінностей суспільної організації з метою виходу країни на нові рейки суспільного та державного розвитку. У найзагальнішому розумінні це означало перехід від тоталітарної політичної системи правління до демократичної, від планової економіки до ринкової, від єдиної правильної комуністичної ідеології до плюралізму думок, від цензури до свободи слова, від цінностей колективізму до громадянських та політичних прав і свобод, від патерналістсько-підданської до громадянської політичної культури, від командно-адміністративних до цивілізованих «правил гри» та ще багато іншого з того, що унаочнює глобальну стратегію лібералізації, як модифікації взаємовідносин держави та громадянського суспільства, і демократизації, як модифікації взаємовідносин між державою та політичною спільнотою.

Однак у більшості країн пострадянського простору маємо ситуації, коли реальний стан суспільних та державних перетворень не відповідає окресленим масштабам змін, адже сучасний соціальний досвід здебільшого спирається на минулі соціальні схеми та патерни, які апріорі не можуть продукувати реальні зміни в суспільстві, проте які, попри те, що втратили свою легітимність, все ж

таки залишаються, по суті, «керівною та спрямовуючою силою» [84, с. 179]. У такий спосіб утворився особливий кризовий стиль суспільного руху, властивий більшості пострадянських держав. Він характеризується тим, що суперечності суспільного розвитку не зникають незабаром після їх виявлення в результаті коригування вибраного курсу при збереженні його загальної спрямованості, а залишаються і розвиваються, генеруючи чергову «лжетенденцію», поки не приводять до нової кризи. У подібних умовах вихід з чергової кризи – це ще не стабілізація і навіть не рух до неї, а пролог наступної кризи [3]. І оскільки постсоціалістична трансформація розгортається як соціетальний процес, остільки фундаментальні зміни у системі «людина – суспільство – держава» неминуче призводять, з одного боку, до ускладнення соціального простору (багатовимірність), а з іншого – до розгортання системних дисфункцій (ризомність). Поширення їх ланцюжкових проявів у різних сферах суспільної життєдіяльності неминуче набуває складну ризомну конфігурацію, що, власне, і характеризує соціетальну кризу як таку.

Глибока соціетальна криза в Україні є надзвичайно складним явищем. По суті, ми маємо справу з одразу кількома кризами, що представлені на всіх рівнях соціального простору (мікро-, мезо-, макрорівні): від особистісного до соціетального. Одні з них виникли майже одночасно, інші, як наслідок, були спонукані причинами і наслідками раніше посталих, але незавершених криз.

Архітектоніка соціетальної кризи складна і багатогранна, але, водночас, доволі природно структурується щодо кількох залежних систем координат, що оприявлюють відповідні зрізи соціетальної кризи в Україні, а саме:

- системні координати, які унааявлені кризою основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної;
- структурні координати, полюси якої утворюють криза інституцій; криза інтересів та цілей; криза цінностей; криза ідентичностей;
- темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли соціально-політичного розвитку України;
- соціально-психологічні координати, що розкривають витoki кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення).

Кожен з названих кризових зрізів характеризує цілком конкретну сторону соціетальної кризи, яка може бути розглянуто як у відносній автономності, так і у щільній взаємозалежності з іншими її сторонами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову

якість. Відповідно, у своїй сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соціетальної кризи в Україні, де кожне явище (її структуруючий компонент) можна розглядати і як причину і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Відповідно, у названих координатах вибудовується багатофакторна модель соціетальної кризи в Україні, що розкриває діалектику консолідаційності та конфронтаційності українського націєтворення, і яка структурується низкою похідних моделей, що унаслідок її кризові зрізи (рис. 2), як-от:

- контурна двовимірна модель соціетальної кризи, яка вибудовується в системних та структурних координатах;
- циклічна модель соціетальної кризи, яка вибудовується в темпоральних координатах;
- соціально-психологічна модель соціетальної кризи, яка вибудовується в соціально-психологічних координатах.

Вочевидь, потрібно пояснити, за яким принципом в окреслених координатах відтворюємо аналітичну проєкцію соціетальної кризи в Україні. Для цього пропоную читачеві маленьку мисленнєву вправу. Уявіть декілька різних предметів з нашого повсякдення: складний конусоподібний стаканчик, що складається/розкладається за принципом гармошки з кілець різного діаметра; фігурку матрьошки, що складається/розкладається за принципом розташування однієї фігурки всередині другої, яка, в свою чергу, міститься всередині третьої, і т.д.; дитячу іграшку – пірамідку, що складається/розкладається з кілець різного діаметра за принципом від найбільшого до найменшого; зрештою – збірні об'ємні 3D-головоломки (пазли, конструктори) різної складності і конфігурації, що дають повне уявлення про предмет моделювання та розвивають просторове мислення. Така вправа, сподіваюсь, допоможе спростити сприйняття та полегшить унаочнення складної (багатофакторної), суперечливої (різновекторної) та ризомної (динамічної) архітектури соціетальної кризи в Україні, що вибудовується шляхом синтезу за принципом створення системи кожного нового рівня з систем попереднього рівня та попередніх рівнів. При цьому здатність двох кризових елементів створити третій і так далі дає потужний імпульс розгортанню соціетальної кризи.

Навіщо у контексті проблеми українського націєтворення говорити про різні кризи, нехай вони навіть відбуваються одночасно й паралельно, спитають

скептики. І цілком справедливо зауважать, що криза завжди є кризою, і будь-де, в якій би сфері вона не відбувалась, вона потребує ретельної уваги й розробки відповідної стратегії її подолання/опанування. Якщо ж хапатися за все й одразу, навряд чи вдасться приборкати усі кризові явища без неминучих супутніх втрат у тій чи іншій сфері.

Не заперечуючи справедливості вірогідних сумнівів, думаю, скептикам варто було б дослухатися до думки Рейна Таагепера – всесвітньо відомого естонсько-американського політолога і лауреата премії Карла Дойча (2016 р.), який радить: щоб пояснити феномен, спробуйте помістити його в більш широкий контекст. Тож спробую викласти свої міркування з цього приводу та пояснити, чому саме в контексті соціетальної кризи наразі необхідно осмислювати процеси та тенденції, що обтяжили українське націєтворення доволі-таки суперечливим й водночас парадоксальним станом консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії.

По-перше, така аналітична розвідка дає розуміння та унаочнює те, що життєздатність будь-якої системи – від примітивної до надскладної – забезпечується стійкими причинно-наслідковими зв'язками, відтворення яких власне й означає розвиток системи. Тоді як дисфункціональні розлади будь-якої системи, які також мають причинно-наслідкову природу, призводять до регресу, деградації й, врешті-решт, припинення життєвих процесів. Іншими словами, закони діалектики складають основу існування будь якої системи у широкому розумінні цього слова. Вочевидь, в умовах внутрішньої нестабільності та зовнішньої невизначеності питання, яким шляхом (еволюційним чи інволюційним) відбувається розвиток України, має принципового значення.

Аналітичну проєкцію соціетальної кризи можна умовно порівняти з багатопаровим трафаретом, що замикає між собою у відповідних системах координат кризові зрізи, які оприявлюють соціетальну кризу в Україні. Нашаровуючись в своєму химерному переплетінні вони не тільки спотворюють загальну картину національного самоствердження української нації, переводячи її у площину конфліктно-конфронтаційних тупцювань, але й суттєво порушують необхідну міру уподібнення націєтворчого процесу класичному канону становлення модерної нації.

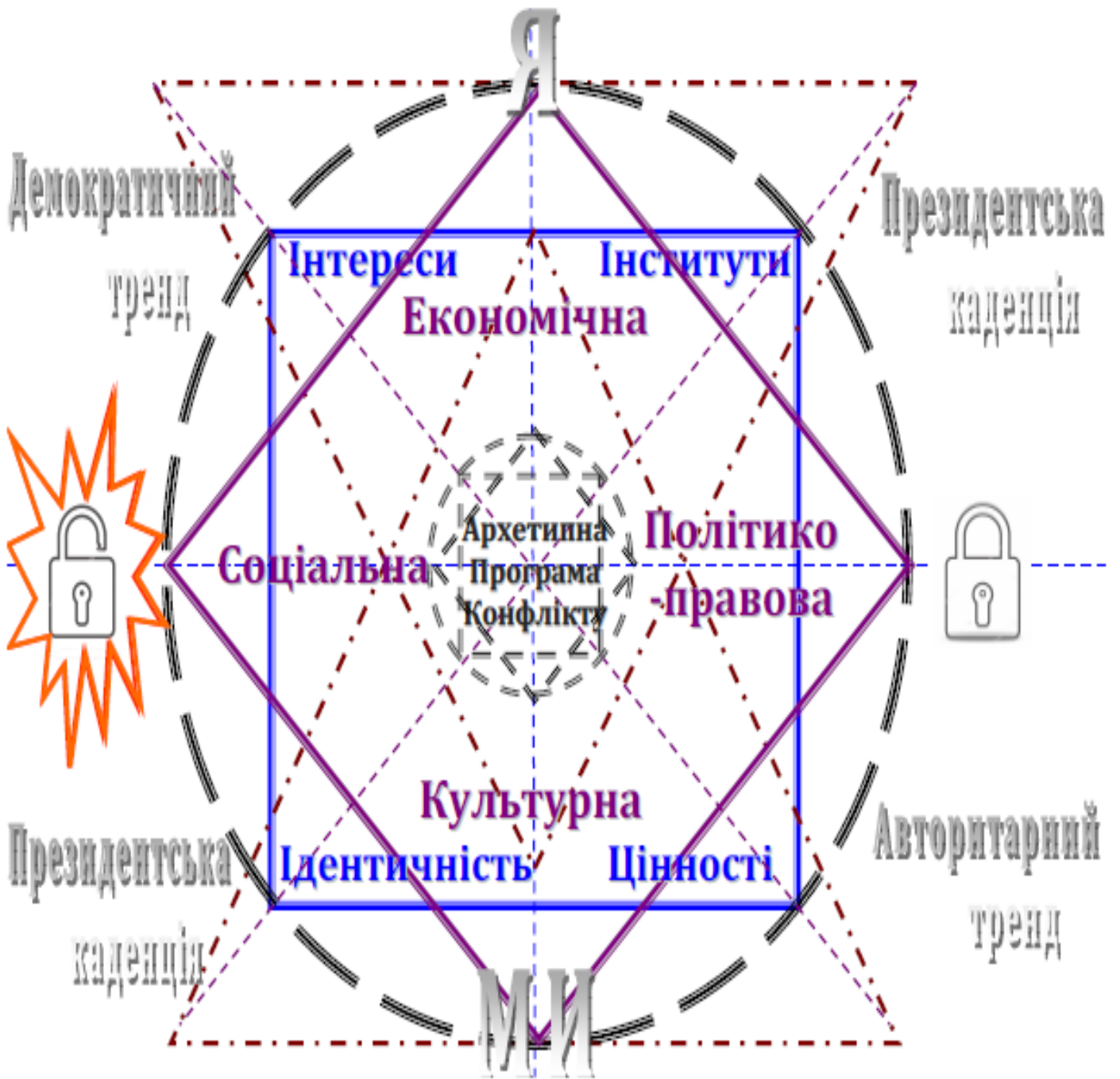
По-друге, така аналітична розвідка потрібна через те, що для націє- та державотворення в Україні завжди наріжним каменем була і лишається проблема стабільного сталого розвитку. В умовах соціетальної кризи практичне забезпечення сталого розвитку залежатиме від ефективності державного

антикризового управління, його стратегії і тактики, можливостей прогнозування та врахування ризиків, що провокують кризові стани.

Зазвичай у складному кризовому явищі виокремлюються деякі сторони або аспекти, які аналізуються з позицій конкретних наукових дисциплін, а потім з отриманих даних робиться спроба відтворити цілісну картину причин і наслідків кризи, що впливає на систему. В результаті, отримується дихотомічна транскрипція кризи (що може бути символічно виражено, як: $2 + 2 = 4$) і полишається за лаштунками уваги ефект синергії (що може бути символічно виражено, як: $2 + 2 = 5$). Через це вироблення та запровадження антикризової стратегії неминуче потрапляє у пастку, коли можливий успіх опанування певних кризових проявів на одному етапі чи в окремо взятій сфері нівелюється невдачею на іншому етапі чи іншій сфері (що може бути символічно виражено, як: $1 \times 0 = 0$, тоді як має бути так: $1 \times 1 = 1$).

В ситуації невизначеності мета антикризового управління полягає у розробці та реалізації антикризових рішень, спрямованих на комплексну нейтралізацію найбільш небезпечних чинників, що призводять до кризового стану. Це можливо за двох умов: якщо, з одного боку, взято до уваги суб'єктивні та об'єктивні причини виникнення кризи в умовах циклічного розвитку системи, а з іншого – якщо враховано кумулятивний ефект (синергія) поєднання і взаємного посилення дисфункцій, які не тільки виникають в абсолютно різних сферах, але й можуть мати геть відмінну природу.

Якщо запропоновані експертами/управлінцями антикризові заходи розраховані виключно на подолання вузькоокресленої кризової ситуації та водночас ігнорують інші негативні процеси, які хоч і відбуваються одночасно, але мають іншу природу, такі антикризові рішення ризикують не досягнути належного ефекту. Антикризова політика, особливо в реаліях сучасної України, може бути дійсно ефективною – тобто такою, що спроможна вивести країну з наявної, вкрай несприятливої ситуації на рейки сталого розвитку, – лише в тому випадку, якщо буде дійсно системною, комплексною, багатогранною. Іншими словами, реагуючою не тільки на окремі кризові явища та їх прояви, але сфокусованою на всю генеральну сукупність криз, з якими доводиться наразі мати справу.

Умовні знаки та позначення.

Замикання системи

Розмикання системи

Рис. 2. Соцістальна криза (аналітична проєкція)

2.2. Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом (контурна двовимірна модель соцієтальної кризи: внутрішній контур)

Теоретичну експлікацію соцієтальної кризи розпочну з окреслення її системно-структурних координат, якими задаються основні параметри націє- та державотворчих процесів, соціальної ситуації як такої та її суб'єктивного сприйняття.

Соцієтальна криза конституюється передусім з двох основних різновидів криз: кризи системної та кризи структурної. Системна і структурна кризи взаємопов'язані та взаємозалежні, вони утворюють щільну сполуку системних дисфункцій та структурних диспропорцій, що виникають в ході системних змін і структурних трансформацій та переходять з одної площини в іншу. Системні дисфункції сприяють збереженню та поглибленню структурних диспропорцій. У свою чергу, збереження та поглиблення структурних диспропорцій свідчить про дисфункції окремих підсистем. Перші виникають у процесі безпосередніх змін в основних сферах суспільної життєдіяльності – підсистемах соціальної системи, їх основними проявами є кризи економічна, політична, правова, соціокультурна (похідними від них стають кризи: фінансова, парламентська, партійна, міграційна, інформаційна тощо). Другі постають унаслідок диспропорцій у розвитку їхніх структурних сегментів, які перебувають у тісному взаємозворотному зв'язку. Останні набувають свого оприявлення на кількох рівнях, насамперед – інституційному («правила гри») та ціннісному («значущість»). Їх продовженням і доповненням стають конфлікт інтересів та конфлікт ідентичностей. Інституції, цінності, інтереси та ідентичності рівноцінно належать до всіх підсистем і сфер суспільної життєдіяльності, відповідно вони складають підсистемні (структурні) компоненти соцієтальної кризи, а саме: інституційна криза, криза цінностей, криза інтересів та криза ідентичностей.

Виведення інститутів та цінностей як першої пари структурних компонентів соцієтальної кризи пояснюється тим, що суспільні інститути, тобто певні «правила гри», як відомо, працюють лише за умови їх відповідності цінностям суспільства, тобто ефективна робота цих інститутів є свідченням загальнозначущості та дієвості цінностей. У свою чергу, цінності – це такий собі «сірий кардинал», індикатор, який врешті-решт визначає результат створення або реформування тих чи інших інститутів. Скільки б ми не

намагалися відтворити «ідеальну модель» демократичного переходу, яка передбачає розбудову нових домінуючих формальних інститутів, з одного боку, та дотримання універсальних норм та правил («правил гри») з боку ключових акторів (авторів, виконавців, учасників) започаткованого процесу, з іншого, саме цінності змістовно заповнюють інститути, визначають логіку та специфіку їх функціонування. Однак ціннісні зміни не бувають швидкими, оскільки пов'язані з самим способом життя, з формально чи неформально інституціалізованими повсякденними практиками. Тому жодні найрадикальніші дії по зміні влади та реформі інститутів (правил) не матимуть успіху, якщо суспільством не засвоєні соціальні цінності, що викликають у нього нагальну потребу в новій владі та в нових інститутах [73, с. 21-22].

Уведення конфлікту інтересів та конфлікту ідентичностей до складу компонентів соціетальної кризи пояснюється тим, що і конфлікт інтересів, який виникає через загострення суперечностей та зіткнення інтересів і цілей різних соціальних суб'єктів, і конфлікт ідентичностей, детермінований ціннісно-світоглядними відмінностями, розшаруванням та поляризацією, у ході глибоких трансформаційних змін, позначених кризою усіх сфер суспільної життєдіяльності, кардинально змінюють свою конфігурацію та масштаб. Наприклад, у першому випадку (інтереси) – говоримо з погляду на агента держави (політико-управлінського класу чи адміністративно-політичної бюрократії) – піраміда інтересів і цілей (особистісні – корпоративні – загальнонаціональні або локальні – регіональні – загальнонаціональні) у своїй конфігурації розбудовується не за ієрархічним принципом домінування останнього наймасштабнішого компонента (загальнонаціональне), а з точністю до навпаки. У другому випадку (ідентичність), світоглядні розбіжності в колективних цінностях неминуче породжують багатовимірний конфлікт ідентичностей та також порушують їх ієрархічну сполуку (етнічна / локальна, територіальна / регіональна, громадянська / національна), що не тільки стає важливим індикатором (та провідним механізмом) розпаду соціальної тканини, а й сигналізує про послаблення інститутів національної держави та деактуалізацію нації як інтегруючої соціальної спільноти.

У сполучі їх кризових проявів вибудовується контурна двовимірна модель соціетальної кризи, що оприявлює її перший кризовий зрізі: одна площина представлена як криза основних сфер (підсистем) соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної; друга – як криза її структурних компонентів: інституційна криза (деформація – руйнування); ціннісна криза (конфлікт – нівелювання); криза інтересів та цілей (зіткнення –

протистояння); криза ідентичностей (поляризація – розмивання). Це – скелет соціетальної кризи, на якому зростатимуть наступні кризові зрізи соціетальної кризи.

Щоб зрозуміти як саме, достатньо просто поміркувати над питанням: «Що є нація і для чого вона потрібна?» та звернути увагу на той понятійний ряд, що супроводжуватиме й спрямовуватиме напрям роздумів. Вочевидь, і думаю, що не помиляюся, читач навіть не уявляє собі, яку кількість похідних проблемних питань може порушити таке, на перший погляд просте, запитання. Можливо, навіть здивується.

З одної сторони, відповідаючи на поставлене запитання, потрібно ототожнити себе з чимось більш загальним, цілим – «Ми», а отже – дати відповідь на інші два запитання – «Хто Я?» і «Хто Ми?». Відповідь на них потребуватиме як емоційних, так і когнітивних зусиль, для усвідомлення тих речей, які обумовлюють зв'язок «Я» із загальним цілим «Ми», тобто «Я – Ми», а також того, що визначає своєрідність та неповторність загального цілого «Ми», а отже й безпосередньо «Я» серед або від інших, тобто «Я / Ми – Вони». Зрозуміло, що у даному контексті мається на увазі національна ідентичність та національна самоідентифікація, що включає в себе сукупність політичних і культурних ідентитетів, представлених відвідними маркерами. Маркерами політичних ідентитетів, які характеризують націю як політичну спільноту, виступають: національна свідомість, національний інтерес, національна територія, національна ідея тощо. Маркерами культурних ідентитетів, які характеризують націю як етнічну спільноту, виступають культура, мова, історія, спільність походження, релігія тощо. Кристалізація національної картини світу забезпечує сплав політичної та культурної ідентичності, що скріплює населення країни потужними символічними та емоційними зв'язками. Ґрунтуючись на цих засадах, дослідники відзначають, що процес національного самовизначення українського народу передбачає вирішення низки загальних проблем національно-політичного розвитку, а саме: відродження національної свідомості, яка викристалізовує національну (етнічну) самоідентифікацію, з одної сторони, та самовизначення особистості, усвідомлення нею себе як представника нації, громадянина держави – з іншої [80].

Однак попри те, що феномен ідентичності безпосередньо пов'язаний з повсякденними практиками, в сучасному світі він вже не є тим терміном, який найкраще передає відчуття причетності, належності, спорідненості індивіда чи групи з близьким йому колом ідей, інституцій, цінностей. В постмодерну епоху, зазначає С. Римаренко, суттєво змінюються не тільки сама ідентичність, а й

процедури та механізми її формування. Криза індивідуальної ідентичності, коли сама особа виступає фрагментованою, «розколотою», невідворотно веде до кризи колективної ідентичності, кризи суспільних інститутів, що, в свою чергу, змінює розподіл влади. До цього слід додати й кризу цінностей, яка є передумовою тектонічних історичних криз, до розломів у всьому суспільстві та пошуку шляхів подальшого розвитку. Зрештою, стан суспільної фрустрації, розрив між нормою та реальністю, коли люди втрачають віру в національний ідеал, перестають приймати базові цінності суспільства та правила поведінки, невідворотно веде до делігітимації існуючої державної влади та відмови підкорятися її законам [84, с. 179].

Український історик Я. Грицак поставлене питання пропонує вирішувати не через наріжні для українського націєтворчого процесу питання мови та історії. Як зізнається в одному з інтерв'ю сам історик, він належить до тієї когорти людей, які вважають, що нація – це не про мову чи про історію, а про модернізацію. Далі надамо слово самому досліднику: «Нація є ідеальною платформою для модернізації. Вона як літак, який розганяється, відривається від землі і злітає у небо «все вище, і вище, і вище – і швидше, і швидше, і швидше». ... Те, що нація є таким літаком, не означає, що всім націям вдається злетіти. Прикладів невдач є досить багато. Критичною умовою успіху є поява у кабіні пілота, який має волю підняти шасі, відірватися від землі і летіти. Іншими словами: прихід до влади нового політичного класу, який різко міняє правила гри через нові закони і нові практики. Коли говоримо про нові закони і правила, то повинні пам'ятати: модернізація має два крила – економічне і політичне. Економіка важлива, але без відповідного політичного режиму літак не полетить. Це власне тому зазнала краху російська, а потім радянська модель модернізації. Вона хотіла мати сильну економіку, але не хотіла мати відпускати контроль держави над економікою. Бо більшість еліт не хочуть літати – їм і так добре на землі. Вони бачить себе при кориті, а не в кабіні літака. ... Логіка тих, які виступають за мову й історію, проста і переконлива: спочатку треба збудувати літак, а тоді вже полетимо. Моя логіка може не така проста і часто дразлива: літак є, він давно уже стоїть на льотній смузі. Він може недосконалий, але літати може. Бракує пілота. А мова й історія – це як розмальовування фюзеляжа, щоб краще виглядав. Питання що важливіше: пробувати підняти шасі і відірватися від землі чи розмальовувати фюзеляж? ... Літак є, він має літати, а не стояти вічно на льотній смузі!» [37].

Наведений уривок надзвичайно промовистий, насамперед тим, що в ньому поєднано три наративи – української національної ідеї, української

політичної нації та Української незалежної держави. Національний наратив змальовує націю як спільноту співгромадян. Наратив національної ідеї стосується того загальнозначущого, навколо якого консолідується суспільство, насамперед – це образ бажаного майбутнього. Наратив модерної держави акцентує увагу на тому, як досягти бажаного образу майбутнього, наразі це – реформи, що є рушієм націє- та державотворення. Разом вони змальовують ідеальний, символічний образ України: як успішної країни, що знайшла своє місце у світі, як держави, що здатна та відповідати на загрози і виклики, як нації, що є суб'єктом творення власного майбутнього.

Націє- та державотворення – двобічний процес. Тому, не заперечуючи важливість самоорганізації «знизу» консолідаційного руху, можна погодитися, що основною консолідаційною силою покликана бути держава, тобто успішним він може бути тільки керованим тими інститутами та інституціями, на які покладено функцію управління державою [122, с. 4.]. Але як це зробити, якщо національний консенсус як такий в Україні відсутній, а отже, відсутня й як така українська національна ідея – ті смисли, значення, змісти, які мали б єднати громадян України в українську політичну націю?

Наразі можна констатувати парадоксальний стан консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії українського націєтворення, спричинений порушенням (викривленням) логістики демократичного транзитного переходу та розгортанням у формі спонтанного мутагенезу системних дисфункцій.

В українському суспільстві переважають цінності несумісні з окресленим європейським вектором розвитку країни: вузький радіус довіри, лояльність до корупції, сприйняття влади, як інструменту особистого збагачення, зневага до праці, недовіра до людей, низька громадянська участь, нетерпимість до меншин, почуття нещасливості тощо [26]. Зберігається «інституційна гіперповноцінність» українського суспільства, що постала й підживлюється зі згоди людей жити в такому інституційному просторі, де діють старі й нові інституції, які забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність всіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституційності [18, с. 15]. Поняття «національні інтереси» лишається об'єктом політичних спекуляцій з боку різноманітних політичних сил, які конкурують на внутрішньо-національному політичному просторі, у тому числі лобіюючи замість національних інтересів інтереси іноземних держав, транснаціональних структур тощо, намагання утвердити певну формулу національних інтересів досить часто перетворюється на боротьбу між конкуруючими політичними силами за свої конкретні вузько-групові інтереси [114]. Асиметрія орієнтацій,

амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломератний характер партійної системи – все це зрештою не могло не призвести не лише до браку механізмів самоорганізації, але й до помітного руйнування ціннісних скреп соціуму. Загальна «віктимізація свідомості» паралізувала енергію творення, а тим часом незважена гуманітарна політика привчала населення до мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях. Наслідком неминуче стало розірване на частини політичне поле і співіснування – далеко не мирне – діаметрально протилежних ідентифікаційних практик [66]. Розмитість української національної ідентичності, що мала б триматися сталою системою переконань, уявлень та цінностей, ментальна роздвоєність залишається перепорою для консолідації українського суспільства на основі спільних цінностей і цілей. Проєкт побудови в Україні «української мрії» чи «українського світу», тобто спільного образу бажаного майбутнього країни, що мав би вирішуватися комплексно в ході широкої дискусії у суспільстві, – вкотре не відбувся [43].

Коло замкнулося. Здається, змія схопила себе за хвіст. Проте, наразі окреслено тільки внутрішній контур першого кризового зрізу соціетальної кризи в Україні.

2.3. Державотворення чи держава, яка не склалася: український контекст (контурна двовимірна модель соціетальної кризи: зовнішній контур)

Не буде перебільшенням сказати, що за роки незалежності в Україні відбулися значні трансформаційні зміни в усіх сферах життя суспільства: в економіці, соціальній структурі, позаекономічних сферах, у свідомості та поведінці самих людей, проте ці зміни мали доволі суперечливий характер. Головною причиною цих суперечностей передусім була тривала економічна і політична криза, що переслідувала нашу країну багато років. Так, внаслідок невмілої економічної політики Україна за рівнем економічного розвитку посіла місце серед країн з найнижчим життєвим рівнем населення. Під впливом затяжної політичної кризи, яку можна назвати кризою офіційної влади України, катастрофічно впала підтримка громадянами органів влади, люди припинили довіряти практично всім державним інституціям. Зрештою, криза державних

інституцій та подвійний характер суспільно-владних відносин, олігархізація номенклатурно-бюрократичного прошарку та тягар інституційних практик радянського минулого, декларативна риторика та формальна орієнтація на засвоєння нових принципів демократичного врядування спричинили нівелювання ціннісних засад соціальної справедливості, а несправедливий перерозподіл суспільних благ породив у країні розкол між структурними шарами політичного простору – державою та суспільством. Цілком закономірно, що понад чвертьсторічне нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали українське суспільство і держава, врешті-решт призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпечення базових прав і свобод людини і громадянина, поставило країну на межу втрати цілісності, зробило її вразливою щодо зовнішньої інтервенції [97]. Саме такий контекст й уможливив сприйняття України як країни, яка не склалася.

Зараз Україна переживає найбільш драматичний період у новітній історії свого існування, перебуваючи у стані критичного загострення зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, як-то: втрати державного суверенітету та територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, диференціації та поляризації суспільства. Очікування щодо стабілізації ситуації в країні мають доволі віддалену перспективу, та й сама ситуація не підлягає однозначній верифікації. Криза? Конфлікт? Протистояння? Розкол? Війна? Як би ми не позначили ситуацію в Україні – очевидно, що це результат тривалого взаємного перетинання і впливу як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, унаслідок яких Україна здебільшого сприймається як об'єкт геополітичних змагань інших держав та неспроможна держава. Як приклад сказаному – слова Вацлава Клауса¹¹, який нещодавно у своєму інтерв'ю назвав Україну «найбільшою проблемою» для безпеки», бо, мовляв, Захід підбурює її до «провокацій» проти Росії [126].

Кілька років тому на початку збройної агресії Росії проти України згаданий політичний діяч і аналітик в своїх оцінках ситуації в Україні був не менш промовистим, наголошуючи, що: «Україна у своєму нинішній формі – це значною мірою штучне утворення, що стало самостійною державою тільки в результаті розпаду СРСР 20 років тому» [46]. Іншою тезою фактично винесено вирок українській державності: «...виникненню теперішньої драматичної ситуації насамперед сприяв очевидний політичний, економічний та суспільний

¹¹ Вацлав Клаус один із провідних діячів демократичного антикомуністичного руху в Чехословаччині, в 1990-х роках – прем'єр-міністр Чехії, у 2003-2013 рр. – президент країни.

провал України як самостійної держави» [45]. Вочевидь, у своїй відверто антиукраїнській риториці чеський экс-президент ретранслює західному світу ключові меседжі російської пропаганди. Як відомо, російський політичний істеблїшмент не один десяток років, ніби мантру, повторює тезу про Україну як штучне утворення, яка стала самостійною державою лише внаслідок розпаду СРСР; буцімто немає такої країни Україна, тому немає і такої держави; Україна не відбулася як держава, а відтак – не володіє достатньою внутрішньою суб'єктністю для того, щоб вести самостійну гру.

Звісно, об'єктивність названих і подібних до них висловів викликає певні сумніви, як і адекватність оцінок їх апологетів. Проте зважаючи на те, що ситуація в Україні дедалі частіше має конотацію з визначенням «неспроможна держава», пропоную уважніше придивитися до питань: що являє собою феномен «неспроможна держава» (Failed States)? Чому в сучасному світі нестабільність держав є більш серйозною загрозою безпеці, ніж можливе протистояння між державами? Наскільки об'єктивні політичні діячі (а також аналітики, експерти, журналісти тощо), застосовуючи ярлики «недієздатна/неспроможна держава», «держава, що не склалася»? Зрештою, які приховує в собі загрози набуття країною такого статусу?

У 2004 р. відомий американський філософ, соціолог і футуролог Френсіс Фукуяма у роботі «Сильна держава. Управління та світовий порядок у ХХІ сторіччі» зазначив, що після закінчення холодної війни слабкі і недієздатні держави, ймовірно, стали єдиною найсуттєвішою проблемою для міжнародного порядку. Події ж 11 вересня 2001 р. дали зрозуміти, що проблема слабких країн віднині матиме безпосередній зв'язок з безпекою інших країн та міжнародною стабільністю [127, с. 158]. Після терористичних атак у США та інших країнах Західної Європи активізувалися дискусії щодо доцільності та законності застосування військової сили проти потенційно небезпечних й просто слабких держав, які виникли в результаті краху колоніальної системи і досі не змогли стати державами в повному розумінні слова, а відтак несуть загрозу міжнародній безпеці. Для позначення подібних квазідержавних одиниць використовується термін «failed state» («держава, що не відбулася / недієздатна / неспроможна держава»), яке на початку 1990-х рр. ввели у науковий та політичний обіг американські дослідники Джеральд Хельман і Стівен Ратнер [144].

Попри те, що в країнах Заходу було зроблено більш-менш вдалі спроби конкретизувати зміст поняття «неспроможна держава», наразі немає його

універсального визначення. Можна виокремити кілька основних конотацій, що проблематизують вивчення цього феномену за такими напрямками, як:

- взаємозв'язок «неспроможної держави» із ситуаціями внутрішнього збройного конфлікту, політичної трансформації, неопатрімоніалізму;
- внутрішні та зовнішні передумови виникнення неспроможності держав;
- місце та роль «неспроможних держав» у системі міжнародних відносин і світової політики.

Найчастіше термін «failed state» застосовують для позначення держав, що перебувають у нестабільному, або «прикордонному» стані, тобто балансують на межі економічної та політичної кризи, або тих держав, які тривалий час перебувають у стані деградації. Такий стан виникає переважно внаслідок «розпаду державних структур, які забезпечують підтримку закону та порядку, що провокує і супроводжується «анархічними» формами внутрішнього насильства». За сучасними міжнародно-правовими нормами як «failed state» також розглядаються держави з «агресивними, волюнтаристськими, тиранічними або тоталітарними» режимами [156].

Процеси розпаду держави та занепад державності, за словами У.Шнеккенера, спостерігаються там, де державні інституції «втратили або не набули управлінської здатності у головних сферах компетенції» [135]. Німецький дослідник визначає три засадні функції держави, які становлять основу сучасної державності, а саме:

- монополія на застосування сили;
- надання державних послуг в різних сферах, а також механізми розподілу економічних ресурсів;
- участь населення в політиці та процедурах прийняття рішень і стабільність політичних інституцій.

Кожній групі функції відповідають певні індикатори, щодо яких визначається ступінь ерозії державності.

Монополія на застосування сили передбачає контроль (держави) над територією та її ресурсами за допомогою збройних сил та здатність державної армії / поліції врегулювати локальні конфлікти чи роззброїти незаконні збройні формування. Відповідно, показниками втрати державою або відсутності цієї функції є брак контролю над всією державною територією; недостатність контролю над зовнішніми кордонами, велика кількість і політична значущість приватних структур, які застосовують силу (у тому числі організована злочинність); розпад державного апарату безпеки («приватизація зверху»);

озброєння населення; регулярні випадки самосуду; високі або зростаючі показники злочинності.

Виконання державою своїх основних функцій у різних сферах суспільного життя (ринок праці, освіта, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища, розвиток інфраструктури тощо) та механізми розподілу економічних ресурсів – сфери, що фінансуються за рахунок державних доходів (митні мита, податки, збори тощо), є критеріями соціально-орієнтованої держави. Її деградацію визначають такі індикатори, як: систематичне відмежування певних груп населення від економічних ресурсів; глибокі економічні та/або валютно-політичні кризи (наприклад, криза пенсійної системи); значні недоїмки податків або митних платежів, багаторазове оподаткування (державними та приватними структурами); слабкий перерозподіл; незначні державні витрати; зростаючий розрив між бідними і багатими; масове безробіття; зубожіння сільського населення (розрив між містом і селом); погіршення інфраструктури, системи освіти та охорони здоров'я, екологічна деградація тощо.

Політичний устрій держави характеризує ступінь залучення та форми участі населення в політиці і процедурах ухвалення рішень, стабільність політичних інституцій, якість правової держави і публічного управління. Індикаторами дисфункції виступають: посилення авторитарних або олігархічних структур прийняття рішень, репресії проти політичної опозиції, фальсифікація результатів виборів, виключення певних груп населення з участі в політиці (наприклад, меншин), порушення прав людини (катування), відсутність незалежної юстиції, колапс державного управління, а також високий ступінь корумпованості.

Згідно окреслених вище основних функцій держави У.Шнеккер виокремив три групи держав, які потрапляють до зони ризику: «слабкі держави» (weak states), «деградуючі або неспроможні держави» (failing states) і власне «держави, що не відбулись або розпалися» (failed states). У держав, що належать до останньої групи, відсутні в будь-якій значній мірі жодна з трьох функцій, внаслідок цього можна говорити про повний крах або колапс державності.

Таким чином, поняття «держава, що не склалася» / «недієздатна держава» / «неспроможна держава» / «крихка держава» застосовується для позначення ситуації занепаду / руйнування / краху держави, коли держава не виконує свої основні функції щодо гарантування безпеки і розвитку, не здатна здійснювати ефективний контроль над своєю територією та її кордонами. У такому стані

держава не спроможна відтворювати умови свого існування, хоча деякі елементи держави можуть продовжувати своє існування.

На межі ХХ–ХХІ ст. держави, визначені як «failed state», були названі правлячими елітами західного світу (насамперед США і Великобританії) розсадниками тероризму, загрозою світовій спільноті. Зокрема, це стало додатковим аргументом на користь обґрунтування введення військ в Афганістан, а згодом в Ірак. У 2006 р. поняття «failed state» використовувалося для обґрунтування введення австралійських військ в охоплений безладами Східний Тимор. «Неспроможні держави» згадано як одну з нових загроз у Стратегії національної безпеки США від 1999 р., а в Стратегіях від 2002, 2006, 2009 рр. такі держави віднесено до розряду безпосередніх загроз національній безпеці США [155]. У Стратегії безпеки Євросоюзу 2003 р. недієздатні держави названо тривожним явищем, що підриває світовий державний порядок та посилює регіональну нестабільність [32]. У доповіді Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін «Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність» [6] серед новітніх загроз згадуються також і «слабкі держави». Не оминув своєю увагою цю проблеми й Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у своїй доповіді Генеральній Асамблеї ООН «При більшій свободі: до розвитку, безпеки і прав людини для всіх», зазначивши, що доки існують слабкі держави, народи світу не зможуть жити в умовах безпеки, законності та розвитку [28].

Західні експерти до когорти «недієздатних» або «слабких» (*failing / fragile states*) держав переважно відносять постколоніальні країни третього світу, які виявляють нездатність до самостійного розвитку в умовах глобалізації та загрожують міжнародній стабільності. Формально ці території визнані як держави, однак внаслідок різних чинників або на всій території цих держав, або на частині їх території відсутні будь-які інституційні утворення, здатні виконувати державні функції (передусім, щодо гарантування порядку і безпеки). Невипадково на таких територіях найчастіше знаходять притулок терористичні групи, а в територіальних водах орудують пірати. Ці території є осередком здійснення незаконного обігу зброї, наркотиків, психотропних речовин, работоргівлі та проституції тощо.

З точки зору міжнародного права територію «держави, яка не склалася» можна порівняти з «чорною дірою» на «міжнародно-правовій мапі» світу. На таких територіях: відсутні механізми примусу виконання зобов'язань, в тому числі й зобов'язань *erga omnes* («відносно всіх»), а саме: щодо захисту прав людини і щодо боротьби з міжнародними злочинами; ускладнений контроль за

дотриманням норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права, прав людини; існують проблеми в міжнародно-правовому співробітництві в боротьбі з міжнародними злочинами, проблеми з реалізацією міжнародно-правової відповідності тощо. Прикладом таких країн є Сомалі, Руанда, Гаїті, Ліберія, Конго, Сьєрра-Леоне, Афганістан та інші [70].

З точки зору міжнародної безпеки визначальним критерієм віднесення країни до групи неспроможних держав стає наявність факторів, що справляють негативний вплив на зовнішній світ: такі «некеровані території» несуть явну і пряму загрозу миру і стабільності, вони найчастіше сприяють розростанню регіональних конфліктів, а також залишаються потенційним джерелом конфліктів та гуманітарних катастроф у вигляді потоків біженців, вогнищ епідемій, голоду тощо. Однак, як показав досвід, «війна з тероризмом», оголошена у відповідь на теракти 11 вересня 2001 р., виявилася помилковою парадигмою в області політики безпеки, оскільки вона призвела до ескалації насильства, війни, руйнування внутрішньодержавних і міжнародних порядків. Тепер, зазначає У.Шнеккнер, і у політики і у суспільства великий запит на дослідження проблем миру, в яких бачиться єдина альтернатива [152].

Власне, з 2005 року Дослідницька програма американського Фонду миру (The Fund for Peace) спільно з політологічним журналом Foreign Policy оприлюднюють Індекс неієздатності держав (Failed States Index); у 2014 р. його перейменовано в Індекс крихкості держав (The Fragile States Index). Країни розподіляються в рейтингу групами: від «недолугих» до «показових» за своєю стійкістю за наступними індикаторами:

- індикатори згуртування (апарат безпеки; факторизовані еліти, група претензій);
- економічні індикатори (економіка; економічна нерівність; міграція та відтік мізків);
- політичні індикатори (державна легітимність; публічні послуги; права людини);
- соціальні індикатори (демографічний тиск; біженці та вимушені переселенці);
- міжсекторні індикатори (зовнішнє втручання).

Загалом Індекс охоплює більше ста країн, презентуючи рейтинг ефективності державних систем, здатність (або нездатність) влади контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну та економічну ситуацію в країні [142]. За задумом видавців, послуговуючись цим рейтингом як порівняльним інструментом для аналізу проблемних моментів

своєї політики, оцінки ризиків та прогнозування внутрішньодержавних процесів тощо, країни, які входять до пулу «нестабільних» держав, матимуть додатковий ресурс для розробки стратегій запобігання та зменшення ймовірності виникнення конфліктів на своїх територіях.

Є також альтернативний погляд на проблему «неспроможних» держав, за яким ця проблема інтерпретується як надумана та політично вмотивована. На сторінці енциклопедії Вікіпедія зазначається, що суперечливість терміну «failed state» виникає з «політичних і військових наслідків навішування на державу ярлика «failed» – ігнорування законів і закликів її уряду, а також можливого збройного вторгнення ззовні, що само по собі має «вкрай сумнівну законність» [141]. І хоч Вікіпедія не є авторитетним в наукових колах джерелом, проте наведене визначення заслуговує на увагу тезою щодо можливості зовнішньої збройної агресії.

В окремих випадках це словосполучення перетворюється на політичний маркер, яким позначають в ході пропагандистської кампанії країну-опонента, можливо – у майбутньому – потенційного противника, з метою його дискредитації. Застосування саме такої пропагандистської «тактики» характерно для російського політичного та політологічного дискурсу, де в загальнонауковому дискурсі вживається термін «недієздатна держава», тоді як словосполучення «держава, що не відбулася» найчастіше фігурує у політичній риториці стосовно колишніх союзних республік СРСР.

В цьому контексті майже хрестоматійною стала риторика російських політичних діячів щодо Грузії та України як «держав, що не відбулися».

К.Затулін (2003 р.): «Насправді Грузія – класичний приклад держави, що не відбулася (fault state). У своїх масштабах Грузія ніколи раніше в незалежному своєму статусі не існувала. У нинішньому ареалі, в цих межах вона була вперше об'єднана тільки за Сталіна в Радянському Союзі. У той момент, коли окремі грузинські та негрузинські землі вступали до Росії в XVIII–XIX сторіччях, коли йшла громадянська війна в Російській імперії і після Жовтневої революції кордони Грузії мало нагадували сьогоденні» [71].

В.Путін (2008 р.): «Україна, взагалі, складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, вона була створена за радянських часів; вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії... від Росії величезні території одержала на Сході та на Півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натівську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на грань існування самої державності... Крим просто отримано Україною рішенням

Політбюро ЦК КПРС. Навіть не проведено було державних процедур по передачі цієї території...» [14].

Грузія, яка у 2008 р. наполегливо рухалась у напрямі зближення з НАТО, за декілька місяців під час ескалації грузино-осетинського конфлікту зазнала потужної військової агресії з боку Росії, а в ході операції примушення грузинської сторони до миру з'явилося дві нові невизнані держави – Південна Осетія та Абхазія. Україна, відстоюючи своє право рухатись у напрямі європейської інтеграції, у 2014 р. зазнала військової інтервенції з боку Росії, війни на Сході країни та анексії території АР Крим.

У цьому контексті насторожують роздуми ідеолога неоєвразійства О.Дугіна, який, як видається, має певний вплив на формування поглядів політичних керманів Росії. О.Дугін одночасно і у взаємозв'язку з поняттям «failed state» вживає й інший термін – «turn country» – «країна, призначена до розриву, країна з національною державністю, що не відбулась, яку надто пізно вже починати і для якої, за великим рахунком, немає жодних внутрішніх підстав для того, щоб її зберігати». І те, і те, на думку О.Дугіна, цілком стосується України: «Єдина Україна – це геополітичний нонсенс... Або вона повинна визначитися в євразійському напрямі, куди більшість її цивілізаційних територій тяжіють, або вона повинна бути розколота. Єдиної України, орієнтованої, інтегрованої на західну європейську цивілізацію, просто не може бути...» [134]. «Держави, що не відбулися», підсумовує О.Дугін, не зможуть відбутися навіть у разі, якщо відмовляться від неконтрольованих ними або проблемних територій. Вихід для них, зрештою, один – злитися з Росією: «Велика Росія повинна включати в себе не тільки те, що відколюється від пострадянських держав, які не відбулися, які сліпо рвуться до НАТО, щоб згинуть в атлантизмі та глобалізмі, втративши гідність, ідентичність і майбутнє. Велика Росія повинна включати і Молдову, і Грузію, і Україну, а не тільки Придністров'я, Південну Осетію чи Крим» [29].

Принципове розходження Росії з західним світом в оперуванні терміном «failed states» несе вкрай небезпечні наслідки. По-перше, жупел «держава, що не склалася» щодо окремих пострадянських країн містить конотацію остаточного здійсненого факту: така держава вже не відбулася і не відбудеться. Понад те, мається на увазі, що вона і не могла відбутися а ргіорі, оскільки була створена «штучно», а не таким собі «природним» шляхом, а відтак не має і не може мати під собою реальної основи. По-друге, подібні характеристики щодо колишніх союзних республік є складовою політики імперського реваншизму з боку Росії, адже поширення фейкового образу «неспроможних сусідів»

перетворюється на дієвий засіб проведення конкретного політичного курсу, спрямованого на підтримку імперської ідеології та поширення відповідної системи цінностей. Зрештою, тавро «держава, що не відбулася» може у будь-який момент використане для обґрунтування збройної агресії або іншого радикального втручання з боку Росії у справи будь-якої з колишніх союзних республік. Недарма, активно поширювана міфологема «Україна – неспроможна держава» впродовж багатьох років була важливою складовою інформаційної війни Росії проти України, що, з одного боку, мала б сприяти інституціоналізації перманентних конфліктно-конфронтаційних тенденцій всередині країни у буцімто внутрішній «громадянський конфлікт», а з іншого боку, згодом, легітимувати його як процес руйнування української державності для світової спільноти, російських громадян, а також проросійські налаштованих верств населення України.

Наразі постановка питання має чи немає Україна державність – взагалі-то недоречно, доцільніше постановка питання щодо причин, які дотепер дають підстави сприймати Україну як «державу, яка не склалася».

За «Індексом недієздатності держав» Україна перебуває у групі країн з підвищеною загрозою нестабільності, але серед країн пострадянського простору вона єдина погіршила свої показники впродовж 10-тирічного моніторингу країн за ступенем їх стабільності / крихкості (йдеться про декаду 2007-2016 рр.). Звісно, одним з вагомих чинників погіршення за останні роки показників країни у рейтингу стала російська збройна агресія проти України. Однак, оцінюючи позиції України в цілому укладачі рейтингу звертають увагу й на інші перманентні проблеми, що становлять загрози українській державності, як-то: роздробленість політичних еліт і похідні від цього проблеми з виборами та політичною конкуренцією; високий рівень корупції, неефективність уряду, тіньова економіка тощо.

Те, що Україна демонструє нездатність досягти поставлених цілей на зовнішній і внутрішній аренах, як і те, що іноземні сили можуть впливати на процеси, що відбуваються всередині країни, не лише становлять загрози для української державності, але й дають підстави для зневажливого сприйняття України, як держави, яка не склалася.

Зважаючи на сказане лишається тільки зазначити, що Україні життєво важливо покинути лаву слабких держав, а перехід до ліги сильних держав має стати стратегічним пріоритетом її розвитку. Питання в тому, чи є у країни ресурси, щоб перейти, умовно кажучи, з ліги В до ліги А? Чи готові українці разом зробити все можливе для реалізації такого амбітного завдання? Чи є

спільне бачення того, що ми хочемо та що нам потрібно? Чи здатні еліти – у найширшому розумінні цього слова – щодня давати відповідь й ставити на порядок денний головні питання – що, де і як робити?

2.4. Закономірності та особливості трансформаційних процесів в Україні (циклічна модель соцієтальної кризи)

Свого часу С. Гантінгтон запропонував методику діагностики життєздатності новоутворених демократій, до складу якої входить декілька тестів: атитюдінальний тест на рівень розвитку демократичної політичної культури в країні, біхевіоральний тест на інституціоналізацію демократичної практики в політиці країни і тест двох ротацій. При цьому за критерій міцності демократії, тобто незворотності розбудови нового політичного режиму, взято дуже простий факт: сутність демократії полягає в обранні правителів шляхом регулярних, чесних, відкритих, змагальних виборів, у яких може брати участь основна маса населення. Результати атитюдінального тесту на рівень розвитку демократичної політичної культури в країні відображають наскільки твердо політичні еліти і громадськість упевнені, що правителів слід обирати саме так, а не іншими (недемократичними) способами. Результати біхевіорального тесту на інституціоналізацію демократичної практики в політиці країни показують, чи дійсно політичні еліти і громадськість обирають своїх лідерів шляхом виборів. Згідно з тестом двох ротацій демократія стає незворотною (консолідованою) тільки тоді, коли одна партія поступається владою після поразки на виборах іншій (тест першої ротації), а потім повертається до влади в наступному електоральному циклі (тест другий ротації), тобто в країні існують як мінімум дві політичні сили, здатні і брати, і віддавати владу за демократичними правилами [131, с. 277-278, 287].

Якщо спроектувати запропоновану С. Гантінгтоном методику на українські реалії, начебто можна було б сказати, що за формальними ознаками Українська держава показує доволі пристойний приклад поступального руху до консолідованої демократії: по-перше, в країні склалася і регулярно діє система виборів усіх рівнів влади (включаючи вищу), яка достатньою мірою наближається до загальноприйнятих стандартів вільного і чесного волевиявлення; по-друге, в країні є прецеденти зміни вищої влади через вибори, що не викликали радикальних змін у характері суспільного ладу, а політична

сила, яка програла на виборах, зберігає шанси на повернення до влади; по-третє, основні правила, що визначають порядок обрання влади і повноваження вищих загальнонаціональних владних інститутів, не піддавалися суттєвій корекції [62].

Так можна було б сказати, якби не той прикрий факт, що легітимні зміни влади не стали в Україні визначальним фактором консолідації демократії, адже проблему виходу на політичну арену іншої – альтернативної – сили, готової перебрати на себе відповідальність за розвиток країни, запропонувати оновлені реформаторські стратегії, спроможні долати системні провали та захищати національні інтереси, так і не було вирішено таким форматом. Простий електоральний тест «вільних і справедливих виборів» у сучасних реаліях виявився недостатньо релевантним, оскільки в епоху «політичних машин», «партій влади», політико-психологічних технологій і маніпуляцій результати голосування (навіть за наявності конкуренції) переважно обумовлюються потенціалом мобілізації мас правлячими силами. Фактично під час виборів азимут політичних «ротацій» в Україні завжди визначався не стільки стратегічними цілями національно-державного розвитку, скільки через протиставлення цінностей і смислів, символізацію протилежних векторів розвитку, регіонально-кланову боротьбу тощо. Після кожних виборів країна прокидалася ще трішки роз'єднанішою, ще меншало довіри один до одного в регіонах, ще крихітною ставала національна ідентичність громадян.

Вочевидь, у період докорінних змін, якому притаманна боротьба старих та нових тенденцій і який прийнято навивати є періодом невизначеності [146], хвилеподібний характер суспільно-трансформаційних процесів можна було б вважати відносно нормальним явищем. Якби не те, що з кожним роком стан «відпливу» на теренах нашої країни затримувався дедалі довше, а спроби подальшої демократизації політичного процесу наштовхувались на дедалі сильнішу протидію організованих і впливових сил [47]. В результаті амбівалентних (комбінованих) тенденцій «демократичного просування» / «авторитарного відкочування» зростала ймовірність загострення соціально-патологічного стану суспільної свідомості.

У перехідні етапи розвитку складних соціальних систем зміни соціально-політичних траєкторій принаймні у двох кардинальних аспектах – системи цінностей та інституційної структури – можуть спрямовувати подальший розвиток суспільної системи як у бік демократії, так і у бік посилення авторитаризму. Однак в процесі трансформаційних змін кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньому – соціально-інституціональному рівні

суспільної системи, але й у глибинних структурах психічного буття людей. Наприклад, зміна порядку факторних залежностей соціально-матеріальних (інституціональних) форм у їх зв'язку з психосоціальною культурою зумовлена зміною системоутворюючого чинника, в результаті якого колективний суб'єкт «Ми», який визначав соціальний порядок у модерному суспільстві, в новому – постмодерному суспільстві, що постає, поступається місцем на користь індивідуального суб'єкта «Я». При цьому зазнає змін і внутрішня – психосоціальна природа соціального суб'єкта. Так, на місце колись актуального модусу соціальної (національної, релігійної, іншої культурної основи) ідентичності, базованої на психічній готовності людини до ототожнення себе із зовнішніми групами (класами), приходять новий модус соціальної ідентичності, механізм якого полягає в ототожненні себе із самим собою змінним [детальніше див.: 112].

Доволі тернистий шлях розгортання націє- та державотворчих процесів на етапі демократичного транзиту, що спостерігається на пострадянському просторі, підтверджує, що перенесення інституційних практик і процедур потребує не лише культурно та інституційно підготовленого ґрунту. Проблеми просування суспільно-державних реформ почасти пов'язані з кризою суспільної свідомості, що також є причиною та джерелом інституційних зрушень. Неувага до цього факту під час реформування, насамперед, політичних та економічних інституцій так само, як і відсутність достатніх передумов для самоствердження особистості та її суспільного визнання, не лише гальмує інноваційний розвиток та міжнародну конкурентноздатність країни в нових соціальних умовах, але й породжує в суспільстві так звані «авторитарний рефлекс» (Р. Інглгарт) і як наслідок – глибоку невпевненість, зумовлену політичною, економічною та соціально-психологічною кризою.

Підтвердженням сказаного може бути стабільність показника доволі високої частки українських громадян, які, за даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, погоджуються з твердженням, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії: в періоди лібералізації рівень позитивного ставлення до цієї думки був істотно нижчим (40,5–49,3%), аніж у періоди посилення авторитарної константи, коли він сягав 58,7–65,7%, і навпаки [124]. Тобто міра послаблення чи посилення авторитарних тенденцій та, відповідно, зміцнення чи послаблення демократичних засад в ході системних перетворень визначається у цілому співвідношенням психосоціальних, соціокультурних та інституційних компонентів.

Хвилеподібність націє- та державотворчих процесів, з припливами та відпливами, наростанням кризових явищ та їх подоланням дає можливість систематизувати часові ритми та періоди соціетальної кризи в Україні у відповідних темпоральних координатах (Рис. 3)¹². Останні, фактично, співпадають із термінами президентських каденцій [11] та виявляють хвилеподібну (циклічну) динаміку змін в тенденціях «демократичного просування» та «авторитарного відкочування», що характеризує нинішній загальносистемний кризовий стан розвитку суспільства і держави [2].

I кризовий цикл	
<i>1-й півперіод</i> ліберально-демократичний	<i>2-й півперіод</i> авторитарний
перша президентська каденція Л.Кучми (1994 - 1998)	друга президентська каденція Л.Кучми (1999 - 2004)
Рубікон Помаранчева революція (2004)	
II кризовий цикл	
<i>1-й півперіод</i> ліберально-демократичний	<i>2-й півперіод</i> авторитарний
президентська каденція В.Ющенко (2005 - 2009)	президентська каденція В.Януковича (2010 - 2013).
Рубікон Революція гідності (2013-2014)	
III кризовий цикл Російсько-українська війна	
<i>1-й півперіод</i> квазі ліберально-демократичний	<i>2-й півперіод</i> ???
президентська каденція П.Порошенка (2014 - 2019)	президентська каденція В.Зеленського (2019 - 2024)

Рис. 3. Кризові цикли соціетальної кризи в Україні

Перед тим як окреслити темпоральні координати соціетальної кризи в Україні, потрібно зробити невеличке уточнення. З одної сторони, теоретична експлікація соціетальної кризи в Україні у темпоральних координатах увиразнює інституціональні, соціокультурні, та психосоціальні особливості

¹² Поняття «темпоральності» застосовуємо, за М.Гайдеггером, у онтологічному аспекті, як горизонту для розуміння буття, що стає зрозумілим лише в обрії часовості [130]. У цьому сенсі поняття темпоральності не тотожне поняттю фізичного часу: час фізичний слід строго відрізняти від часу онтологічного, тобто змінюваності буття.

розгортання націє- та державотворчих процесів в умовах трансформаційних змін як проєкції тріадної взаємодії громадянина, суспільства і держави. З іншої сторони, у темпоральних координатах увиразнюється стала метро-ритмічна (циклічна) організація соціетальної кризи в Україні, а саме: два півперіоди (демократичний / авторитарний) – рубікон (Майдан), тобто зміна кожного кризового циклу в Україні (рубікон) відбувається через розмикання системи шляхом соціального протестного вибуху (Майдан).

Перший президент України Л. Кравчук залишився на сторінках новітньої української історії як політик-державник, що стояв біля витоків створення Української незалежної держави та розбудови її державної структури. Проте оптимістичне бачення перспектив незалежності на початку 1990-х рр. не змогло вберегти Україну від руйнівної хвилі, що накрила її після розвалу радянської системи. Економічний колапс та політична криза не дали Л. Кравчуку дійти до кінця президентського терміну (1991 – 1994 рр.). Під час дострокових президентських виборів Л. Кравчук поступився у другому турі голосування Л. Кучмі. Саме звідси розпочинає свій відлік **перший кризовий цикл** національно-державного розвитку України. Його становлять два півперіоди, пов'язані з діяльністю Л. Кучми під час двох його президентських каденцій.

Перший період ліберально-демократичного реформаторства (перша президентська каденція Л. Кучми, 1994-1998 рр.). Серед найхарактерніших маркерів цього періоду можна назвати такі:

– розроблена стратегія економічних реформ, які незважаючи на те, що впроваджувалися з різним ступенем успішності (ваучерна приватизація, розпайовування землі, грошова реформа), значною мірою визначили сучасний вигляд Української держави;

– сформувалися умови для появи на українському ринку фінансово-промислових груп, на ґрунті яких згодом «зросли» сучасні бізнес-структури вітчизняних олігархів;

– тактика «багаковекторності», застосовувана як в зовнішній політиці, яка не передбачала однозначного вибору інтеграційних прагнень України, так і у внутрішній політиці (напр., розігрування теми державної мови);

– складна конфігурація сил в українському парламенті та незбалансованість системи влади призводить до численних конфліктів і воєн між президентом і Верховною Радою, які, тим не менш, розв'язувалися конституційно-правовий шляхом (імплементація конституційного «принципу розподілу влад», договір «Про державну владу і місцеве самоврядування», прийняття Конституції України).

Другий авторитарний період, протилежний за характером (друга президентська каденція Л.Кучми, 1999-2004 рр.), вирізняють такі маркери:

– загострення протистояння між президентом і парламентом, спроби Ради висловити недовіру главі держави;

– узурпація державної влади та тотальний президентський контроль за всіма новоствореними (згідно з «принципом розподілу влад») гілками державної влади;

– жорстка централізація та посилення «ручного управління», руйнування паростків регіонального управління та місцевого самоврядування;

– спроба внести зміни до Конституції України, що розширюють повноваження парламенту та прем'єр-міністра (всеукраїнський референдум 2000 р., «політреформа» 2002 р.);

– зовнішньополітична ізоляція і «затишся» у відносинах із західними партнерами внаслідок «касетного скандалу», що підштовхнуло Л. Кучму до участі в східному інтеграційному утворенні «Єдиний економічний простір»;

– розпочаті внаслідок «касетного скандалу» антиурядові масові акції, які були розігнані, після парламентських виборів 2002 р. переросли у широкомасштабну акцію «Україна без Кучми».

Після суверенізації пострадянського простору та початку процесів демократизації в нових незалежних державах, республіках колишнього СРСР, проявилася так звана конституційна криза, яка також характеризує перший кризовий цикл соціетальної кризи в Україні: стара форма політичного правління, яку обстоювали прибічники колишньої КПРС, вже не відповідала новим демократичним формам державності, які прийшли їй на зміну й провідниками яких, власне, виступили демократичні політичні сили.

Можна припустити, що схожий політичний конфлікт відобразив Алексіс де Токвіль, описуючи в своїй праці «Демократія в Америці» (1835-1840) процеси демократизації в США доби першої американської Конституції 1787 р. По суті, він ототожнював ту кризу (подібну до нашої конституційної кризи) з кризою зловживання політичною свободою з боку суспільно-політичних об'єднань, а в наш час – з боку політичних партій (наслідувачів КПРС та праворадикальних політичних партій). В Україні періоду 1995-1996 рр. парламент став оплотом комуністичних політичних партій, тоді як президент уособлював політичні інтереси новонароджених демократичних політичних сил.

Фактично конституційно-правовий шлях розв'язання конституційного протиріччя – через імплементацію конституційного «принципу розподілу влад», уперше застосованого в практиці першої американської конституції 1787 р.,

став мирним політичним компромісом, який не дійшов до застосування військової сили (можна припустити, що такий сценарій перебігу подій міг мати місце). Треба віддати належне в тій ситуації президенту України Л. Кучмі, який утримався від застосування військової сили щодо Українського парламенту як напередодні підписання у Маріїнському палаці в Києві 8 червня 1995 р. Договору «Про державну владу і місцеве самоврядування», так і вночі 28 червня 1996 р., коли Верховна Рада України прийняла Конституцію України. Таким чином, перша конституційна криза (1995–1996) вичерпала себе в мирний спосіб з прийняттям Конституції 1996 року [38].

Закріпивши ці реформаторські досягнення в Конституції України, політико-управлінська еліта країни в наступному періоді, якому загалом була властива авторитарна тенденція, здійснила своєрідну апробацію на життєздатність політичних нововведень. В цей період повною мірою проявила себе незавершена десовєтизація системи державного управління з відроджуваними, успадкованими від комуністично-радянського минулого, архаїчними формами та методами управління, насамперед: узурпацією державної влади та тотальним президентським контролем за всіма новоствореними (згідно з «принципом розподілу влад») гілками державної влади, жорсткою централізацією та посиленням «ручного управління», руйнуванням паростків регіонального управління та місцевого самоврядування. Постала «управлінська криза у верхах» нівелювала започатковані прогресивні реформи 1990-х років, призвівши до руйнівної невідповідності між адміністративним апаратом та лібералізованою політичною та економічною системами. Сформована інституційна система увійшла в гостре протиріччя з потребами найбільш активних верств населення та інтересами найбільш впливових опозиційних політичних еліт, у результаті чого розгорнулася гостра боротьба з діючим режимом за демократизацію політичного життя.

Помаранчева революція (2004 р.), що розпочалась через фальсифікацію другого туру президентських виборів, стала *першим рубіконом* національно-державного розвитку України. Майдан-1 залишився на сторінках історії незалежної української держави символом пробудження політичної свідомості українців, коли українці піднялися на захист своїх громадянських прав, охрещеним часом народження громадянського суспільства.

Другий кризовий цикл складають два півперіоди, пов'язані з діяльністю Президента України В. Ющенка (2005–2010 рр.) та Президента України В. Януковича (2010–2013 рр.).

Перший період 2-го кризового циклу започаткувала нова ліберально-демократична хвиля розвитку. Цей період розбудови національного проекту та розвитку українського суспільного проекту реформ певною мірою повторює реформаторський період України 1994–1998 рр. і водночас набуває якісно інших – людських – ознак. На цей час у суспільстві вже визріло «ядро» громадян із сформованою ідентичністю і, відповідно, спроможністю артикулювати й обстоювати свої різні соціальні інтереси.

В. Ющенко увійшов в історію України як перший президент-демократ та українофіл, до його здобутків можна віднести:

- забезпечення проведення парламентських виборів 2006 р. за наближеними до демократичних стандартами;
- забезпечення свободи слова та діяльності ЗМІ;
- значна зовнішньополітична активність і рух у напрямку до членства України в ЄС та, відповідно, дистанціювання від недемократичної Росії;
- утвердження українства в Україні, відновлення національної гідності та збереження національної пам'яті українського народу (Голодомор, визнання ОУН-УПА, Мазепа), започаткування процесів десовєтизації тощо.

Утім, попри те, що після обрання Президентом України В. Ющенко був наділений достатніми повноваженнями, щоб здійснювати вагомий вплив на формування і реалізацію державної внутрішньої і зовнішньої політики, ефективно скористатися ними він не зміг. Найвиразніші негативні маркери президентської каденції В. Ющенка:

- відсутність чіткої стратегії розвитку держави;
- розбалансованість у відносинах між гілками влади внаслідок конституційної реформи 2004 р. (замість моделі «парламентської» республіки країна отримала «напівпрезидентську» модель), владний дуалізм надзвичайно згубно позначився на здійсненні державотворчих перетворень (політична криза 2008 р.), знизився рівень керованості політичними, економічними і соціальними процесами в державі;
- не започатковано системні реформи у найважливіших сферах життя держави, ті ж реформи, що було розпочато, за небагатьма винятками, не торкнулися функціонування інститутів, успадкованих від минулого режиму;
- не створено органів влади, які керували б країною заради її інтересів, а не своїх власних, поляризованість поглядів всередині «помаранчевої» команди, представники якої керувалися радше особистими бізнес- або вузько партійними інтересами, ніж інтересами держави;

– не вдалося провести ефективну далекоглядну кадрову політику, зв'язки як і раніше мають більше значення, ніж заслуги.

В цілому «помаранчева» команда не спромоглася дати адекватну відповідь викликам часу, що не тільки викликало внутрішній розкол в країні, але й ще раз довело вразливість України на міжнародному рівні. Прийняття під впливом подій 2004 р. конституційних змін в українському парламенті привнесло в Конституцію розбалансованість у відносинах між гілками влади. Ініціатори політичної реформи прагнули збільшити повноваження парламенту та уряду за рахунок обмеження повноважень президента (на зразок моделі «парламентської» республіки). Внаслідок гострої політичної боротьби першочерговий задум реформи не було втілено в життя (після проведення конституційної реформи країна отримала «напівпрезидентську» модель), владний дуалізм надзвичайно згубно позначився на здійсненні державотворчих перетворень, знизився рівень керованості політичними, економічними і соціальними процесами в державі. Революція не виконала своїх головних обіцянок: не було створено органів влади, які керували б країною заради її інтересів, а не в інтересах кланово-олігархічних груп. За небагатьма винятками, реформи не торкнулися функціонування інститутів, успадкованих від минулого режиму, зв'язки як і раніше мали більше значення, ніж заслуги. Нереалізовані очікування широких прошарків далися взнаки і виявилися своєрідною «соціальною травмою» (П. Штомка), нездійснені владою демократичні реформи спричинили «хворобливий суспільний стан» через набутий українським суспільством синдром «психоневрозу відкладеної дії» (Б. Зейгарник).

Отже, від 2006 р. в Україні почали відтворюватися реальні (психосоціальні) передумови для становлення авторитарного режиму, які, власне, й характеризують *другий період її 2-го кризового циклу* за каденції В. Януковича. Старт та його легалізацію з 2010 р. дало «неконституційне» рішення Конституційного суду щодо скасування змін до Конституції України 2004 р. та повернення до редакції Конституції 1996 р.¹³

¹³ За висновками експертів Європейської комісії, низка проведених в Україні конституційних змін надала широких повноважень діючому президенту, якими не може похвалитися жоден з європейських лідерів. Політична монополія «поглинула» плюралізм, конкурентоспроможність, послабила парламентський контроль за виконавчою владою. Відмічено погіршення ситуації у сфері прав людини, основних свобод та верховенства права, зниження рівня поваги до фундаментальних свобод, зокрема, до свободи засобів масової інформації, свободи зібрань та демократичних стандартів [82]. Цілком закономірно, що в такій ситуації будь-які вибори (парламентські чи місцеві) відбуваються аж ніяк не в площині відновлення довіри населення до влади (легітимації влади).

Режим В.Януковича вирізняють такі маркери:

- посилення авторитарних тенденцій, встановлення політичної диктатури, розправи над політичними суперниками за допомогою використання державного апарату;

- зростання корупції, процвітання рейдерства, тотальне розкладання органів правопорядку;

- посилення репресивного апарату, тиск на свободу слова і незалежні засоби масової інформації.

- встановлення влади одного олігархічного корпоративного угруповання – «сім'ї» Януковича над побудованою у попередні роки кланово-олігархічною моделлю державно-монополістичного капіталізму.

- країна практично доведена до банкрутства, ситуація в економічній політичній, соціальній, фінансовій сферах катастрофічна, критичне матеріальне розшарування суспільства.

Посилення авторитарної тенденції у другому кризовому циклі соціетальної кризи в Україні було від початку подією рівноймовірною: як за рахунок реалізації «персоніфікованого» ресурсу влади, пов'язаного із затвердженням харизматичної особистості (В. Ющенко), так і за рахунок інституційного (системного) владного ресурсу, пов'язаного з реставрацією на практиці командно-адміністративних засад державного управління (В. Янукович). І перший, і другий імовірнісні варіанти посилення авторитарної константи в Україні могли б постати як прагнення або шанс розірвати ланцюжок «зачарованого (еклезіастового) кола» за умови, що влада (її суб'єкти та інституції) виявили готовність та здатність до прийняття непопулярних рішень щодо перерозподілу результатів суспільного виробництва на користь середнього класу. Однак реальний характер схвалюваних державних рішень в Україні, який майже безперешкодно виходив за рамки демократичних стандартів і норм в широкому розумінні цього слова, лише опосередковано зачіпав інтереси кланово-олігархічних груп. Головний тягар державних рішень, на жаль, більшою мірою порушував конституційні права громадян України.

На кінець 2013 р. неефективне управління та численні прорахунки поглибили системну кризу в Україні, суть якої сконцентрувалася навколо нерозв'язних суперечностей між пов'язаними з незалежністю та євроінтеграцією громадськими надіями та крайньою неефективністю політичної і соціальної системи пострадянського типу.

Серед державних рішень, що безпосередньо спричинили розгортання кривавої сторінки в новітній історії національно-державного розвитку

України: агресії Росії проти України, анексії Криму, війні на Донбасі, слід відзначити:

– послідовне системне знищення української армії, що майже зруйнувало її боєздатність на момент початку агресії Росії проти України;

– продовження контракту з Росією про перебування російського флоту у Криму на 25 років, що безпосередньо посприяло майбутній анексії Криму (2012 р.);

– відмова від європейської інтеграції, що поставило Україну на поріг революції (2013 р.);

– Розстріл Небесної Сотні і втрата президентства (2014 р.).

Революція Гідності (2013-2014 рр.) стала *другим рубіконом* національно-державного розвитку України, коли українці піднялися на захист своєї мрії про європейське майбутнє. Майдан-2 продемонстрував тектонічні зрушення в мотиваційній спрямованості суспільної консолідації, адже, балансує на межі суспільного розмежування та регіональної дезінтеграції, українці показали нечувані приклади громадянської самоорганізації, мобілізації та самовідданості. Спочатку протестні акції були спрямовані проти рішення В. Януковича відмовитися від угоди з Європейським Союзом, надалі їм на зміну прийшла критика засилля клану «Сім'ї», корупції та порушень прав людини. Це невдоволення об'єднало активістів як зі сходу, так і з півдня країни, що врешті-решт призвело до падіння режиму В. Януковича та його втечі з країни. Революція в Києві 2013-2014 рр., здавалось, відкрила шлях системним перетворенням, але водночас вкрай оголила всі слабкі місця української державності.

Відлік **3-го кризового циклу** відкрив чи не найскладніший момент у новітній історії існування України як незалежної держави – воєнна агресія РФ проти України, анексія Криму, війна на Сході України. В цій ситуації питання загальнонаціональної консолідації України, закріплення нової політичної культури, основаної на ліберально-демократичних цінностях, утвердження та об'єднання навколо нових консолідуючих цінностей набувають особливої значущості. І хоч ці питання не є новими для нашої країни, проте у реаліях війни вони набувають нової конотації, а іноді й нових значень.

Попри те, що другий Майдан відбувався під гаслом тотального перезавантаження країни, визначальним трендом постреволюційних змін в Україні, як не прикро це констатувати, стала ще більша гібридизація політичного режиму в країні та, відповідно, інституційних процесів і практик. Через це для означення *першого півперіоду 3-го кризового циклу*, що збігається

з президентською каденцією П. Порошенка (2014-2019 рр.), більше підходить визначення квазіліберально-демократичний.

У розгортанні першого півперіоду 3-го кризового циклу соціетальної кризи в Україні увиразнилася одна особливість, яка кардинально відрізняє його від перебігу попередніх двох кризових циклів. Складається враження, що в одному півперіоді, маркером якої стала масштабна зовнішня криза, поєднана з внутрішньою, злилися демократична і авторитарна компоненти. Маю на увазі те, що в екстремальній для українського суспільства і держави ситуації війни час начебто стиснувся, прискоривши процеси та спричинивши майже повне згортання кризового циклу. Посудіть самі.

П. Порошенко став Президентом на революційній хвилі зі значним кредитом довіри громадян: він позиціонувався як опозиційний до попереднього авторитарного політичного режиму політик, в складних умовах – під час агресії Росії проти України, що вже анексувала Крим і почала окупацію Донбасу, і коли не було інших кандидатів з достатнім політичним та управлінським досвідом і готовністю взяти на себе відповідальність за країну. На цій хвилі в країні відбулись певні зрушення:

- проголошено курс на здійснення комплексних реформ – економічної, воєнної, державного управління, деолігархізації та дерегуляції бізнесу, реформи освіти, медичної та пенсійної реформи, судової системи тощо;

- втретє відбулася зміна Конституції: Конституція зразка 2004 р., яка була скасована рішенням Конституційного суду у 2010 р., відновлена і знову діє. Ця модель Основного закону повертає країну до парламентсько-президентської форми правління, яка діяла в період президентства В. Ющенко;

- в умовах воєнного протистояння з Росією відтворено боєздатність української армії, посилено обороноздатність країни, здійснюється реформа ЗСУ (перехід на контрактну армію);

- Україна вперше за роки незалежності отримала суб'єктність у міжнародних справах та шанс на здійснення власної політики, хоч поки в регіональному масштабі;

- зменшився, а точніше змінив конфігурацію умовний «прозахідно-проросійський» поділ українського політичного простору на два великих політичні табори, що протистоять один одному.

В цілому на рахунок головних досягнень П. Порошенка, якщо розглядати його як лідера, який дотримується демократичного вектора розвитку, опікується проблемами зміцнення єдності та консолідації українського суспільства, веде гарячу війну за незалежність та територіальну цілісність

України, зараховують: залучення міжнародної підтримки для протистояння агресії Росії, введення безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом, відновлення боєздатної армії, отримання Томосу та створення Єдиної помісної православної церкви [133]

Між тим, П. Порошенко відомий не лише як політик, але й як бізнесмен-олігарх, і, здобувши президентську посаду, він отримав безпрецедентні порівняно з іншими олігархами важелі й джерела збільшення своїх бізнес-інтересів. Тому його президентство має й зворотний бік:

– політична влада вкотре сформована за принципом розмитого компромісу – наразі між колишніми опозиційними силами, з розсіяними у своїх рядах активістами Майдану, що прийшли до влади, та політиками, які були невід’ємною частиною старої політичної системи, оточення президента, а також кадрові призначення здійснюються за принципом особистої лояльності до президента;

– гальмування та імітація реформ – після взятого старту 2014-2015 рр. реформи здійснюються надзвичайно повільно, ефективність вже розпочатих (медична, податкова і пенсійна, реформа освіти) поки що невиразна, інші (антикорупційна, збройні сили, дерегуляція бізнесу) – фрагментарні і незавершені, решта (деолігархізація, реформа державного управління, судова реформа) навіть не розпочата. Хоча не можна не відзначити, що внаслідок антикорупційної реформи нашій країні вдалося розбудувати найбільш відкриту й прозору корупційну систему влади. Це, звісно ж, сумний жарт, але який виразно характеризує реальний стан речей у країні;

– двозначність й половинчастість політики – формально декларуються проєвропейський і євроатлантичний вибір, а неформально – робиться все, щоб зберегти усталений порядок та загальмувати ключові реформи, без яких Україна ніколи не зможе стати частиною європейського союзу (напр., відсутність ефективної боротьби з корупцією, створена система органів запобігання корупції не працює, до того ж наближені до президента політики є фігурантами розслідувань НАБУ);

– невиконання президентом даних обіцянок, затягування з прийняттям стратегічно важливих рішень не тільки послабило позиції президента всередині країни, але й погіршують сприйняття України з боку важливих міжнародних партнерів (фрустрація діалогу між Києвом та Брюсселем, втрата довіри з боку Європейського союзу, високий рівень недовіри між Україною і НАТО)

Можна сказати, що П. Порошенко прийшов на хвилі Майдану, який протестував проти системи, проте сам же Президент цю систему й очолив. На

думку експертів, президент більшою мірою залишається в пострадянському форматі, більше тяжіє до авторитаризму та монополізму, ніж до демократії, західної моделі управління та дотримання принципу розподілу влади. В країні помінялися особи у владі, але не змінилася система: збережено систему кланових відносин, яка діє за старими правилами гри, реальна влада на різних рівнях належить різноманітним неформальним структурам [120; 40].

Підсумок чотирирічної президентської каденції П. Порошенка – чергове розчарування й падіння довіри громадян до президента, загальна незадоволеність українців політичними елітами. Невиправдані високі очікування, породжені революцією Євромайдану 2014 р. та помножені на п'ять років війни, парадоксальним чином перетворилися на кардинальне суспільне заперечення усього того формату суспільно-владних відносин, що склався за останні чверть сторіччя в Україні. Вирок йому – так званий *електоральний майдан* – третій рубікон, що підсумував перебіг третього кризового циклу соціетальної кризи в Україні та втілює запит українських громадян на нові обличчя, навіть у вигляді фантома «слуги народу».

Якою буде президентська каденція шостого президента України В. Зеленського? Чи стане вона відліком розгортання чергової хвилі кризового циклу, чи, навпаки, задасть новий тренд демократичного розвитку України? Чи прийде мир в Україну і якою ціною? В якій країні українці прокинуться наступного ранку? Чи на Україну чекатиме новий Майдан? Наразі жоден експерт не візьме на себе відповідальність здійснити навіть середньостроковий прогноз щодо розвитку України, однак його здатні зробити самі українці, якщо відчуватимуть і усвідомлюватимуть свою відповідальність за свою країну.

2.5. Глибинні рифи українського націєтворення (соціально-психологічна модель соціетальної кризи)

З руйнуванням однієї з останніх світових імперій на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилося п'ятнадцять нових незалежних держав – колишніх радянських республік. На хвилі національного піднесення кожна з пострадянських країн відкрила нову сторінку власної історії, вирушивши обраним шляхом націє- та державотворення. Однак у ході «парадів незалежностей» на мапі колишнього СРСР почали спалахувати гарячі точки – Грузія, Карабах, Таджикистан, Чечня, Придністров'я тощо. В Україну війна прийшла на два десятиріччя пізніше,

настільки несподівано, що зробило її сприйняття, здається, набагато драматичнішим. Чому так сталося?

Попри те, що кожен з конфліктогенних регіонів пострадянського простору вирізнявся власними складовими та особливостями політичного, ідеологічного, економічного, національного, етнічного, релігійного, історичного, мовного, територіального характеру, цим конфліктам були притаманні риси, що зближували їх. В одному випадку – це особливості етнічного складу населення та етнічних суперечностей, що проявлялися (або трактувалися) як дискримінації за етнічною, лінгвістичною чи релігійною ознаками та які офіційній владі не вдалося вирішити дипломатичним шляхом. В іншому – це політичні вимоги, що висувалися опозиційними силами та пов'язувалися з формою самовизначення дискримінованих етносів (від культурної автономії до виходу зі складу держави). Позиції протиборчих сторін переважно зіштовхувалися через протиставлення двох основних принципів післявоєнного світового устрою, затверджених ООН: права на самовизначення та принципу збереження територіальної цілісності. При цьому наявність економічних інтересів (боротьба за енергоресурси та транспортні потоки) нерідко ставали додатковими стимулами розпалювання конфліктів. Об'єднувало ж всі ці конфлікти те, що всі вони були результатом маніпуляцій та зовнішньої агресії.

На цьому тлі в Україні хоч й були проблематичні, з точки зору конфліктності, регіони, на теренах яких через політичні та економічні причини (інфляція, скорочення, безробіття) могли виникнути заворушення (спалахи страйків, протестний шахтарський рух, кримський політичний сепаратизм), але вдавалося уникати конфліктних ситуацій з використанням міжнаціонального та міжетнічного чинника (попри процес політизації етнічностей). До того ж політична міфологема про толерантну, мирну, невойовничу українську націю був доволі міцним і об'єднувальним. Однак з року в рік соціально-політична ситуація в Україні вирізнялася, так би мовити, характерними дестабілізуючими чинниками, які не тільки негативно позначалися на реалізації національних інтересів держави, але й сприяли накопиченню в надрах українського суспільства конфліктогенного потенціалу.

Так, в результаті політико-економічного єднання олігархічних кланів і партійних лідерів був укладений негласний «пакт еліт» щодо розподілу регіональної структури України на певні територіальні анклави, де під виглядом інтересів держави задовольнялися вузькогрупові інтереси. Вражаюче розмаїття культурних, соціальних і навіть цивілізаційних форм сучасної

України перетворилося на джерело постійної акцентуації діаметрально протилежних орієнтацій та поляризації українського суспільства, що вкрай негативно позначилося на процесі колективного самоконструювання образу власної національної спільноти та спричинило кризу національної ідентичності в Україні. Спекуляції на тему соціокультурних відмінностей та цивілізаційних розломів спровокували міжрегіональне відчуження й штучне нагнітання сепаратистських тенденцій всередині українського суспільства, які всі роки незалежності загрожували національній безпеці та територіальній цілісності України. Зрештою, плекання усіляких розбіжностей неминуче формувало зовнішній антиобраз України – «навіть не країни і навіть не держави» та українців – «несподіваної нації», до того ж із «вродженою крихкістю ідентичності», через що українцям «варто згадати, що їхня європейська мрія – це лише мрія», а їхня країна – «штучний витвір лабораторії великих держав».

Наведений нарис показує, що всередині України мовою спілкування соціальних суб'єктів було обрано мову поділів (розбіжностей / розмежувань / відмінностей / протиріч / боротьби та конфронтацій тощо), за якою у масову свідомість активно впроваджувалася ідеологема-міфологема про розколоту Україну, що пухлиною ширилася у масовій свідомості. Мабуть через це (але, звісно, не тільки) процес національної консолідації в Україні так і не набув системного та цілісного характеру, а був переважно фрагментарним та ситуативним.

Від часу появи класичної праці С.Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» (1996), у якій автор передрік, що Україна бучімто буде розділена на дві частини – Східну та Західну, ця тема постійно перебуває у фокусі як зарубіжних, так і вітчизняних науковців¹⁴, останні ж вказують на поверховість і спрощеність сприйняття України як країни поділеної чи навіть розколотої. В цілому, в академічному середовищі затвердилося консенсусне розуміння, що: по-перше, Україну не поділено чітко й однозначно ані за мовною, ані за етнічною ознакою; по-друге, мова, етнічність і політичні орієнтації істотно корелюють між собою, проте не збігаються; по-третє, на території України досить складно встановити чітку лінію поділу, бо і легендарний Захід, і не менш есенціалізований Схід насправді є досить гетерогенними, а тим більш різнорідними й амбівалентними є регіони між ними; а головне, по-четверте, ідея поділу не має серед населення України (поза Кримом) практично жодної підтримки [92].

¹⁴ Серед авторів можемо назвати, наприклад: М.Рябчука, Г.Касьянова, М.Михальченка, Л.Нагорної, В.Євтуха, А.Колодій, С.Римаренка, В.Кременя, В.Ткаченка, І.Варзар, Г.Луцишин, В.Васютинського, Т.Журженко, Т.Кузьо та багатьох інших.

Втім, науковці досі шукають відповідь на питання – що є головною причиною української роз'єднаності й вразливості перед зовнішнім тиском та маніпуляціями? На мій погляд, дискурси «розколу України» та «дихотомічності української національної ідентичності», що були невід'ємними супутниками націє- та державотворчого процесів в Україні впродовж останніх двох с половиною десятиліть, настільки глибоко проникли у масову (колективну) свідомість / несвідоме, що перетворилися на форму соціально-психологічного мислення, яка містить конфліктологічний потенціал.

Інше питання – наскільки глибокі зміни в самосвідомості українців на тлі теперішньої ситуації в Україні, наскільки вони ґрунтовні та, так би мовити, незворотні? Здається, що війна, яка зараз відбувається на Сході України, може створити передумови для досягнення суспільної злагоди, зміцнити міжгрупову довіру і солідарність і тим полегшити майбутній діалог. Але як усунути структурні деформації та глибокі поділи, які завжди були чинниками консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії в Україні і які, власне, й уможливили для Росії відносно легку анексію Криму, окупацію Донбасу та охоплення значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою, якщо ці структурні деформації та поділи глибоко закорінені у масову свідомість, у колективне свідоме та несвідоме, й стали формулою «думання» нас про самих себе та «діяння», згідно заданої програми?

Оскільки здійснюємо теоретичну експлікацію соціетальної кризи в Україні в соціально-психологічних координатах і будемо говорити про глибинні рифи українського націєтворення, методологічну основу цього нарису складуть: архетипний підхід, який активно розробляється вітчизняними науковцями – представниками Української школи архетипіки (Е.Афонін, О.Донченко, А.Мартинів та інші)¹⁵, та вихідні філософські положення методу

¹⁵ У вітчизняної наукової спільноти немає одностайного ставлення до соціальної архетипіки як міждисциплінарного напрямку досліджень та її методологічних засад. Підставою для критичних суджень з боку одних є неоднозначне ставлення безпосередньо до вчення К.Юнга про архетипи колективного несвідомого та психоаналітичного напрямку в цілому, який часом називають «новою релігією ХХ ст.». Інші зневажливо називають соціальну архетипіку псевдонаукою, іронізуючи, нібито пропонований напрямок позиціонується як панацея для розв'язання усіляких соціальних негараздів сьогодення. Думаю, важливо бути свідомими того, що соціальна архетипіка не універсальний науковий апарат і не ортодоксальне наслідування ідей юнгіанства. Скоріше – це науковий інструментарій, який дозволяє відстежити закономірності та особливості сучасного соціального розвитку, доторкнутися глибинної природи сучасних загроз, розібратися з широкою палітрою нових мотивів людського розвитку, передбачити ймовірні сценарії майбутнього, а головне — запропонувати сповнене консенсусу бачення можливих шляхів розв'язання вузлових проблем сьогодення і завтрашнього дня. Його практичне застосування має чималий потенціал, спроможний забезпечити ефективне вирішення актуальних проблем, що

раціональної реконструкції, зокрема у значенні, наданому, з одного боку, Ю.Габермасом, – ідеться про спосіб ревізії теорії, яку, аби досягти її мети та показати, що її потенціал не використано повністю, розкладають і заново відтворюють у новій формі. З іншого, у значенні «реконструкції духовного універсуму людей певних епох і культур» (А.Гуревич) – як пізнавальний прийом, що застосовується при вивченні несформульованих явно, невисловлених, неусвідомлених установок, орієнтацій і звичок, тобто як процедура «вслуховування», коли предметом дослідження виступають неусвідомлювані та невербалізовані мисленнєві структури, вірування, традиції, моделі поведінки та діяльності тощо.

На цій основі видається логічним застосувати синтезуючу методологію – архетипної реконструкції, що відтворює специфіку архетипної композиції нації як суб'єкта свого власного творення у контексті соціально-історичної реальності в її цілісності та динаміці. Методологічний прийом архетипної реконструкції в даному дослідженні застосовуватиметься для проєкції націєтворчого процесу в Україні на підставі припущення, що архетип може нести як консолідаційний, так і конфронтаційний заряд. На мій погляд, для цього припущення є цілком правомірні підстави.

Річ у тім, що в архетипних уявленнях, образах, символах тощо прихована глибинна природа бажань, очікувань, прагнень та надій людей, що виникають у результаті спільної роботи свідомості та колективного несвідомого. Водночас неявні смисли, пронесені крізь глибини несвідомого та час, не тільки містять та зберігають життєво впорядковану інформацію, але виступають й глибинними подразниками. Тобто архетип організовує і структурує «патерн», в який можуть бути вкладені різні конкретні наповнення, а відтак він може виконувати як стабілізуючі, так і дестабілізуючі функції в суспільстві. Пралогічні структури та колективні уявлення, будучи частиною повсякденного життя з його символічними, міфологічними, ритуально-церемоніальними формами, адресованими масовому (колективному) свідомому та несвідомому, можуть стати потенційно конфліктогенними, якщо порушується надзвичайно тонка межа, що пролягає між мистецтвом узгодження цілей, принципів, ідеалів та мистецтвом маніпуляції та підміни смислів, цінностей, ідей тощо. Тому в умовах кардинальних соціетальних змін відбувається акцентуація архетипних програм конфлікту (термін Д.Львова) [61], що можуть привнести як потенційні

виникають у ході суспільної трансформації. А подеколи це – просто метафора, за посередництвом якої дослідника запрошують поринути у більш ширший психосоціальний і соціокультурний контекст соціальних явищ та процесів.

елементи дестабілізації, так і латентні засоби інтеграції та оптимізації соціальної системи.

Як окремий випадок (case study) активування архетипної програми конфлікту у контексті націєтворчого процесу в Україні пропоную розглянути в умовно-наскрізному часовому проміжку «минуле – сьогодні – майбутнє» особливості конструювання та трансфігурації так званого «Міфу про розділену Україну», і на підставі цього здійснити реконструкцію архетипної програми конфлікту як форми соціально-психологічного мислення, що містить конфліктологічний потенціал. Оскільки мова йде про теоретичну експлікацію або проєкцію націєтворчого процесу в координатах соціетальної кризи, зазначу, будь-яка «проєкція» – це правомірна спроба реконструкції реального світу, що має гіпотетичний характер, тому вона в процесі пошуку нових, прямих доказів добре відомих теоретичних положень, а також реконструкції раніше усталених понять, потребуватиме перевірки та підтвердження або свого спростування.

Підґрунтя дискурсу «двох Україн» – суспільства з полярними ціннісними пріоритетами та цивілізаційними орієнтирами, кардинально відмінним розумінням чим була, є і має бути Україна – склали історично зумовлені відмінності, які мають культурний, релігійний, мовний, ідеологічний, етнічний та регіональний характер. Культивованій за часи незалежності інтелектуалами міф про «дві України» не тільки і не стільки став однією з літературно-історичних подорожей у минуле країни, скільки перетворився чи не на головну форму її саморепрезентації у сучасному світі. З тією різницею, що Україна хоч і стоїть в одному ряду з такими визначеннями, як «три Бельгії», «чотири Фінляндії», «вісім Іспаній», але «дві України», як справедливо зазначає С. Римаренко, на відміну від західноєвропейського різноманіття, стала зоною репродукування соціокультурних і політико-ідеологічних типів ідентичності: від «homo soveticus», через традиційну українську етнокультурну традицію, до космополітичних ідентичностей. Ці типи ідентичностей були включені в систему координат жорстких політичних виборів у спектрі між демократією і тоталітаризмом, економічних переваг і визначення індивідуального ставлення до Української держави [86].

Політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин, проблем вживання мови на нерві ціннісного розколу перетворило традиційне ідейно-політичне протистояння російськомовних і україномовних регіонів країни на технологію маніпулювання масовою свідомістю та знаряддя для масової мобілізації. Впродовж двох останніх десятиліть карта соціокультурних і регіональних відмінностей цілеспрямовано розігрувалася українським

політикумом, в культивуванні цих міфологем в масовій свідомості були зацікавлені різні кланово-олігархічні групи, спекуляції на цю тему були взяті на озброєння окремими міжнародними акторами, які прагнули утримати Україну в орбіті своїх зовнішньополітичних інтересів. Війна на сході України видається зараз логічним результатом цього глибокого культурного і політичного поділу української нації [34].

На думку вітчизняних науковців (Я.Грицак, Е.Лібанова, С.Римаренко, М.Степико та інші), дихотомічна картина України, незважаючи на прогноз С.Гантінгтона щодо розколу України на східну та західну частини, не відображає сучасні соціокультурні реалії, адже на тлі сьогоденних подій – анексії Криму, війни на Донбасі – в Україні докорінно змінилася соціопсихологічна ситуація в Україні. Втім, «хворе суспільство» (у стані дезінтеграції), за словами А.Тойнбі, зазвичай веде війну «проти самого себе»: утворюються соціальні тріщини – як «вертикальні» (наприклад, між регіональними спільнотами), так і «горизонтальні» (всередині спільнот, класів, соціальних груп) [118, с. 325-328]. І якщо до цих подій тривала поляризація та фрагментація українського соціуму поглиблювала лінії потенційної конфліктності. В умовах же гібридної війни та глибокої політичної кризи система координат потенційного конфлікту стала багатовимірною та вийшла за гіпотетичні межі суспільного розмежування, утворюючи нові горизонти демаркаційних ліній.

Дійсно, Україна вже ніколи не буде такою, якою була раніше – наразі життєдіяльність українського суспільства і держави відбувається одночасно за законами і мирного, і військового часу. Ця ситуація «на розрив» створює безліч внутрішніх конфліктів, основна причина яких – невизначеність межі, яка відділяє «зону війни» від «зони миру». Наразі на одній території продовжують співіснувати дві країни: Україна пострадянська, де наявні корупція, крадіжки на всіх рівнях та голосування за гроші; й Україна нова, що успішно воює, збирає гроші на армію та намагається запуснути нові бізнеспроекти. Ці дві країни ведуть безкомпромісну боротьбу в умовах тотальної байдужості маси [86]. Українське суспільство, як свідчать соціопитування останніх років, значною мірою поділене за ставленням до подій на Донбасі, до ролі в них місцевих жителів, регіональних еліт і Російської Федерації [59]. Головна ж лінія «розколу» наразі проходить між двома російськомовними областями – Дніпропетровською та Донецькою. Тож якби С.Гантінгтон дожив до нашого часу і готував нове видання «Зіткнення цивілізацій», слушно зауважує Я.Грицак, йому довелося б переробити свою знамениту мапу України [25]. Як

бачимо, навряд чи варто намагатися зрозуміти теперішній конфлікт лише у координатах підходу «зіткнення цивілізацій».

На тлі пошуку шляхів урегулювання конфлікту та налагодження мирного процесу на Донбасі й в Україні не менш потенційно небезпечними є ідеї щодо проєктування «альтернативної України». Кілька років тому резонансною стала заява О.Захарченка про створення «нової держави Малоросія» (18 червня 2017 р.) – альтернативного проєкту реінтеграції країни в рамках існуючих державних кордонів і регіоналістики України (за виключенням Криму). Нова держава, за задумом лідера самопроголошеної ДНР, мала б стати наступницею України, оскільки «матерікова» Україна як держава дискредитувала себе й не підлягає відновленню [16]. І хоч вже за кілька тижнів (9 серпня 2017 р.) ідея перезаснування української держави була визнана її квазіідеологом несвоєчасною [36], а сам проєкт «Малоросії» названий експертами так само нежиттєздатним, як нещодавні фантоми «Новоросія» та самопроголошені «ДНР»/«ЛНР», однак просування теми «іншої України», на думку експертів, може в перспективі стати ґрунтом для конкуренції проєктів «двох Україн».

Розбіжності у поглядах щодо вирішення питань окупованого Донбасу, з одного боку, та глибокої трансформації державності, з іншого, окреслили лінію нового доктринального та елітного розколу в Україні, де питання воювати чи домовлятися; лавірувати від планів Мореля / Штанмайера чи виходити із зустрічним «київським» планом; зміцнювати націонал-патріотичний егоїзм «малої України» (без Криму та Донбасу) чи організувати новий національний діалог як частину мирного плану та запускати процес перезаснування української республіки в кордонах 1991 року, чи взагалі заморозити цей конфлікт та відгородитися великою стіною, на мій погляд, вже не просто питання про поганий мир чи хорошу війну.

Справа в тому, що зіткнення між «яструбами війни» та «голубами миру», їх неминуча боротьба за симпатії прибічників перемир'я чи продовження бойових дій до повної перемоги може перетворити локус соціального простору у стан Гобсової формули «війна кожного проти кожного». Чи можна гарантувати у такому разі, що реалізація, наприклад, альтернативного проєкту «Малої України», який передбачає будівництво держави на території, набагато меншій, ніж була після здобуття незалежності, але більш керованої та націоналістичної, підконтрольної владі та войовничої, не потягне за собою нові регіональні трансформації та подальший розкол країни за принципом доміно? Чи не спалахне черговий, але вже озброєний Майдан, якщо Україна піде на поступки в частині виконання домовленостей по так званій формулі

Штанмайєра, що фактично легалізуватимуть особливий статус квазідержавних утворень ОРДЛО в Україні?

Повертаючись у лоно соціальної та політичної психології, хочу ще раз зазначити: архетип організовує і структурує «патерн», в який закладено різні конкретні змісти і смисли, тому він може виконувати як стабілізуючі, так і дестабілізуючі функції в суспільстві. Акцентую на цьому увагу, тому що на мою думку дискурс про Україну як «розділену націю» – це активована архетипна програма конфлікту з широким дестабілізуючим радіусом дії. Понад те, архетипна програма конфлікту, уособлена у «Міфі про розділену Україну», не просто запрограмувала культурні стереотипи, агресивні кліше й відкриту ворожість, які донині переслідують українське суспільство, а є фактично усталеною формою соціально-психологічного мислення, що містить конфліктологічний потенціал. Іншими словами, це – глибинний риф, з яким ніяк не може розминутися Україна у ході розбудови власного національного проєкту.

Нагадаю, що поняття соціально-психологічне мислення (СПМ) введено у науковий обіг М.Слюсаревським. Під соціально-психологічним запропоновано розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. Більш компактний варіант сформульованої дефініції має такий вигляд: СПМ – це мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності. Поняття «форма СПМ», що означає певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності, – похідне, його покликання – конкретизувати «оформлений» у певному вигляді зміст СПМ. В такому контексті поняття форми позначає різні підвиди чи типи обговорюваного виду мислення, які було узагальнено у класифікаційно-генетичній моделі форм СПМ [детальніше див.: 104].

Для пояснення того, чому архетипну програму конфлікту інтерпретуємо як форму СПМ, важливою є ремарка М.Слюсаревського, що форми СПМ перебувають не в субординаційних, а скоріше в координаційних зв'язках. Одні із них є історично минуцями – породивши свої перевтілення, вони стають надбанням минулого; інші актуально співіснують у просторі і часі, хоча теж можуть породжувати похідні, дочірні функціональні утворення.

На підставі цієї тези можна припустити, що архетипна програма конфлікту утворюється як надбудова – дочірнє функціональне утворення, синтезоване за участі різних форм СПМ. Їх інтегральна сукупність конструює архетипну програму конфлікту як окрему форму СПМ, яка, як приклад, з точки зору класифікаційно-генетичних моделі форм СПМ, може мати наступну структуру:

– *архетипне ядро* – глибинний шар масового (колективного) несвідомого – містить універсальні схеми-образи, зміст яких в результаті спільної роботи свідомості і колективного несвідомого може бути потенційно насичений як консолідаційним, так і конфронтаційним зарядом;

– *міфологема* – конструкт міфологічної форми СПМ – смислова одиниця, що фіксує канони опису існуючого порядку речей і безпосередньо описи того, що існує і має право на існування. Її характерними ознаками є наявність сюжету та комунікативна спрямованість. Традиційні міфологеми уособлюють історію про власну інакшевість («свій – чужий»), що дозволяє спільноті заявити про себе у сучасному через минуле. У сучасній реальності міфологеми можуть створюватися штучно (так би мовити – на замовлення), швидко розповсюджуватися шляхом мас-медіа та ставати частиною міфологічної концептосфери. Тому доволі непросто провести грань між міфологемою традиційною та міфологемою штучною, але у будь-якому випадку – з часом вони або ідеологізуються, перетворюючись на ідеологеми, або деміфологізуються, трансформуються і переосмислюються;

– *ідеологема* – універсальна мисленнєва одиниця ідеологічної картини світу (або ідеології як окремої форми СПМ) – знакова форма, спроектована на вербальну основу, яка актуалізується в межах того чи іншого метаконтексту (дискурсу), переважно політичного характеру. Як ментальна одиниця ідеологема характеризується національною специфічністю, динамічністю семантики, підвищеною аксіологічністю, призначена для масової мобілізації або соціального проектування з метою легітимації соціальної системи. При цьому ідеологічні смисли переважно спираються на міфологічні уявлення та культу, на тлумачення історичних подій, ніж на концептуальну базу. Через це ідеологема може стати міфологемою у випадку, якщо вона отримує компонент недостовірності;

– *соціально-психологічні технології / технології соціально-психологічного впливу* – складова психотехнологічних форм СПМ – інструмент, за допомогою якого у суспільну свідомість (на рівні масового (колективного) свідомого та несвідомого) закладаються певні установки, які у подальшому реалізуються в

діях, вчинках, думках, бажаннях та ін. (у т.ч. через формування патернів поведінки і стереотипів). Соціально-психологічні технології – один з найважливіших елементів механізму управління. Їх призначення – програмування думок або прагнень мас, психічного стану населення тощо. Кінцева мета таких зусиль – контроль над населенням, його керованість і слухняність.

Також до конструюванні архетипної програми конфлікту окрім названих «ідеальних типів» форм СПМ долучаються інші елементи, синтезовані різними формами СПМ, зокрема:

– *історична пам'ять (або дискурс історичної пам'яті)* – формується, з одного боку, як конструкт міфологічної, фольклорної, літературно-мистецької, звичаєвої форм СПМ, а з іншого боку – ідеологічно та психотехнологічно зорієнтованих форм СПМ. Будучи частиною національної культури історична пам'ять уособлює пантеон героїчних постатей та альтернативних історій, що є способом саморепрезентації спільноти у навколишньому світі. При цьому прикладами для наслідування і шанування виступають не тільки військові герої, а й герої духу (т. зв. подвижники). Однак апеляція до національної історичної свідомості та пам'яті – це палиця з двома кінцями. З одного боку, пам'ять як про спільні страждання, так і спільні радощі – це той цемент, який зсередини скріплює відносини членів спільноти. З іншого боку, оскільки історичний наратив має конкретні ситуативні форми, суперечливі інтерпретації історичних подій та епох («герой – ворог») спричиняють т.зв. війни пам'яті, особливо у конфліктному соціальному середовищі. Іншими словами, одне й те саме минуле залежно від інтерпретації може бути або важким спадком, який гальмує розвиток незалежної держави, або великим минулим.

Припускаю, що за таким принципом можуть конструюватися не тільки архетипні програми, але й інші синтезовані форми СПМ, що насичують суспільний дискурс іншими наративами, концепціями, міфами, а відтак – сповнюють його іншими практиками.

Представлена теоретична модель архетипної програми конфлікту як форми СПМ цілком закономірно передбачає постановки питання щодо її дезактивації. Спробую висловити деякі міркування та припущення з цього приводу у вигляді гіпотез, які потребуватимуть подальшої перевірки.

На мій погляд, на цей час маніпулятивний потенціал міфу про розділену Україну майже вичерпано. Однак це не означає, що суспільна свідомість миттєво звільниться, позбавиться впливу архетипної програми конфлікту. Активування чи дезактивація архетипної програми конфлікту багато в чому

залежить від згадуваних вже середовищних і ситуаційних чинників, об'єктивних обставин та суб'єктивних передумов, тобто від того соціального контексту, який, з одного боку детермінує поведінку та взаємодію соціальних суб'єктів, а з іншого – в рамках якого соціальні суб'єкти обирають спосіб реалізації своєї активності, визначають свою позицію стосовно ситуації (міру включеності, суб'єктності, способу поведінки). В такому разі, оцінка та вироблення стратегії і механізмів дезактивації архетипної програми конфлікту передбачає перехід до контекстуальних координат осмислення багатоманітності смислоутворюючих контекстів соціальної та культурної реальності, з одного боку, та людини і його ситуації у даному середовищі, з іншого. Також доречно буде скористатися методологією соціально-топологічного підходу, який було раніше запропоновано та апробовано у дослідженні державотворчих процесів [детальніше див.: 112], та якому співзвучні ідеї топологічної психології, висловлені К.Левінім, щодо аналізу системи «людина – середовище» як поля взаємодії соціокультурних сил. Середовище – набір культурно обумовлених систем і установок, відповідно середовище змінюється в силу політичних, соціальних, культурних та економічних змін. Людина – феномен, який відповідає соціокультурній системі і відтворює її, відповідно людина змінюється, оскільки соціокультурна система вимагає змін [54, с.16].

Отже, перше питання – чи можна і як дезактивувати архетипну програму конфлікту? На перший погляд, гіпотетично, відповідь на це питання може бути надзвичайно простою: зважаючи на те, що архетипне ядро – глибинний шар масового (колективного) несвідомого – містить універсальні схеми-образи, зміст яких в результаті спільної роботи свідомості і колективного несвідомого може бути потенційно насичений як консолідаційним, так і конфронтаційним зарядом, відтак потрібно лише наповнити архетипне ядро протилежним за змістом, тобто консолідаційним зарядом.

Здається, банальна по своїй суті відповідь не має під собою жодних підстав. Однак це не зовсім так, оскільки йдеться про альтернативний погляд на обґрунтовану К.Юнгом та його послідовниками тезу про незмінність успадкованих образів колективного несвідомого, що розглядає архетип як динамічне утворення.

Такий підхід до дослідження архетипів, ґрунтований на визнанні їхньої динамічної сутності, є загалом нетиповим, але він набуває дедалі ширшого розповсюдження у наукових дослідженнях. Наприклад, Д.Львов пояснює динамічний характер архетипів як прояв діалектичного закону переходу

кількісних змін у якісні: кумулятивний ефект від природних відмінностей в типових ситуаціях може позначитися на самих архетипах як відображенні такого соціокультурного досвіду в колективному несвідомому [61]. Теоретичні розробки Української школи архетипіки (УША) та, особливо, здійснювані на їх основі моніторингові дослідження загальносистемних змін в Україні (1992-2019) свідчать, що в процесі суспільної трансформації кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньому – соціально-інституційному рівні суспільної системи, але й у глибинних структурах психічного буття людей. Понад те, соціетальні зміни зумовлюють зрушення системоутворюючих чинників соціальної реальності: психосоціальні культурні чинники суспільного життя стають визначальним, системоутворюючим початком, що визначає «долю» зовнішніх, соціально-матеріальних, інституціональних практик розвитку українського суспільства і держави [2; 113].

Відтак, виходячи з припущення щодо діалектичного зв'язку націєтворчого та конфліктологічного потенціалу форм СПМ, а також згідно запропонованої теоретичної моделі архетипної програми конфлікту, яка виступає як форма СПМ, доречно висунути гіпотезу, що архетипну програму конфлікту можна дезактивувати лише в одному випадку – якщо кожен елемент її структури буде наповнено новими смислами та почне працювати, умовно кажучи, у зворотному – націєтворчому – напрямі, тобто як форма СПМ, що містить консолідаційний потенціал.

Наступне питання вже дещо складніше: чи можна повернути «маховик свідомості» та подолати психологічні бар'єри, догми чи стереотипи, що проникли у віддалені куточки як індивідуальної, так і масової (колективної) свідомості? Вочевидь, відповідь – так, хоч це потребуватиме часу та спільних наполегливих зусиль з боку усіх соціальних суб'єктів. Однак проведений аналіз «Міфу про розділену Україну» та динаміка результатів соціологічних досліджень наводить на думку, що всередині українського суспільства і держави поки що не сформувався запит на вирішення цього питання. Понад те, воно навіть не стоїть на порядку денному.

Соціологічні опитування останніх років, які проводилися різними соціологічними службами (Центр Разумкова, Демократичні ініціативи, КМІС, СГ Рейтинг та інші) показують що в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз територіальній цілісності країни у суспільній свідомості відбулись суттєві зрушення як з приводу контраверсійних питань (мови, геополітичних орієнтацій, національної самоідентифікації), які тривалий час лишалися «яблуком розбрату» для українського суспільства, так і у питанні

національного самовизначення в цілому. Проте, як свідчить опитування Фонду Демократичні ініціативи, присвячене 26-й річниці Незалежності України, як і раніше для переважної більшості українців домінуючими лишаються економічні переживання, пов'язані, зокрема, з побоюваннями щодо зростання цін (77%), безробіття (61%), невиплати зарплат та пенсій (63%). Тому не дивно, що серед основних почуттів, які виникають у людей, коли вони думають *про майбутнє України* та *своє майбутнє*, пліч опліч йдуть надія (47% та 47%) і тривога (35% та 30%), оптимізм (21% та 26%) і страх (17%) / розгубленість (21%) [27]. Хронічну амбівалентність соціального самопочуття і суспільних настроїв, вкотре зафіксовану соціологами, у нинішніх реаліях можна було б інтерпретувати як намагання українців зберегти позитивне мислення в ситуації невизначеності («ні війни ні миру») перед зовнішніми та внутрішніми викликами, якби не той нюанс, що у 2014-2015 роках, як влучно зауважує Є.Головаха, українське суспільство вийшло із «драми невизначеності» та ввійшло у «трагедію визначеності» [19]. Цей новий соціально-психологічний стан може стати потужним стимулом як мобілізації громадян, так і радикалізації суспільних настроїв.

На цьому тлі політичний клас, залишаючись заручником електорального маятника, демонструє свою нездатність або небажання вирішувати першочергові завдання, що стоять перед Україною. Припускаю, що навіть гіпотетично міркуючи у категоріях проекту «малої України» – більш підконтрольної та керованої, політичний істеблішмент не полишав думки про його розхитування, готуючись до чергових виборів. Але скоріш за все, у запалі передвиборчих перегонів політиків від спокуси застосувати звичні передвиборчі технології маніпулювання масовою свідомістю втримало триваюча війна на Сході України та загроза сплеску масових протестів та заворушень, приводом для яких може стати будь-яка подія, яка отримає суттєвий суспільний резонанс, що, за найгіршим сценарієм, врешті решт може призвести до остаточного розколу країни. Тож лишається сподіватися, що адекватна оцінка викликів і ризиків, що несе сучасна ситуація для країни.

Таким чином, відповідаючи на друге запитання, можна сказати, що подолати психологічні бар'єри, догми і стереотипи закорінені у глибинах суспільної свідомості можна лише за умови винайдення нового формату суб'єктного буття української нації, оскільки, як стверджує В.Татенко, шанси на перемогу в політичному, економічному, дипломатичному, а особливо – військовому протистоянні, за інших рівних обставин, має нація з більшим суб'єктно-вчинковим потенціалом [115].

Зрештою, останнє питання – як українцям почати мислити та діяти у категоріях спільного майбутнього, а не розколотого минулого? Це питання – найскладніше.

Зі здобуттям незалежності українське суспільство і держава так наполегливо намагалися позбутися нормативного колективного суб'єкта «Ми», що лишився у спадок від радянського минулого, і так наполегливо уявляло себе у категоріях «Ми» – «Вони» (Схід-Захід / Захід-Схід), що так і не змогли сформувати відчуття самих себе (особи, нації, держави) як самодостатнього індивідуального суб'єкта «Я» та забули про могутню об'єднуючу силу «Я – Ми».

Нажаль, наразі війна стала тим стимулом, що змусив українців припинити продовжувати поділяти себе за геополітичними, соціокультурними чи локальними (регіональними) ознаками, однак маю великі сумніви, і це впливає з проведеного дослідження, що вона зможе стати об'єднуючим суспільним наративом. Доречі, чи може хтось гарантувати, що через деякий час на зміну нинішньому спалаху патріотизму не придуть давні образи, сіючи розбрат всередині суспільства? Образ спільного майбутнього – це великий пазл: хтось мріє про одне, хтось – про інше. Тому питання не тільки і не стільки в тому, щоб вигадати чогось таке, що досі не було вигадано. Чи може бути щось більш важливіше, ніж те, щоб Україна була квітучою і заможною, щоб українці жили у мирі і злагоді? Питання скоріше в тому – чи буде діяльністю наповнена ця ідея.

На початку зовнішньої збройної агресії проти України знаний громадський діяч Б.Гаврилішин зауважив, що Україні потрібна не національна ідея, а національна дія. Вочевидь, одне без одного неможливе. Тому потрібні не тільки нові ідеї та ідеали, що стрімко захоплюють людей у Майбутнє і нещадно змітають на своєму шляху все, що намагатиметься розгорнути маховик історії у зворотному напрямі. Потрібні не тільки нові духовні герої та аскетичні лідери, позбавлені алчної ненажерливості. Потрібні конкретні дії, вчинки, адже саме у пафосі вчинку сьогодні формується громадянська суб'єктність української нації.

Відтак, виходячи з наданих відповідей на попередні запитання, відповідь на останнє буде такою – в Україні на зміну архетипної програми конфлікту має прийти архетипна програма загальнонаціональної консолідації, сповнена духом цілісності, змагальності та конкурентності. Міркуючи у категоріях форм СПМ, надаю деякі пояснення також у формі гіпотези.

У ході проведеного дослідження архетипну програму конфлікту було визначено формою СПМ, що має конфліктологічний потенціал. Впродовж останніх двох десятиліть вона перебуває в активованому стані, будучи уособленою у суспільно-політичному дискурсі міфом про розділену Україну / українців як розколотої нації. Витоки архетипної програми конфлікту тягнуться із далекого минулого, вони глибоко закорінені у суспільній свідомості (масовому (колективному) свідомому та невідомому), і тому від них далеко не просто позбавитися. Та мабуть й неможливо. Однак це не означає, що не може відбутися їх заміщення, якщо виходити з розуміння динамічної сутності архетипу.

Дуже хочеться вірити, що наявність внутрішнього конфлікту ще не є свідченням розколу країни, а навпаки – найпереконливішим симптомом формування цілісної суспільної свідомості і національного організму як такого. А тому пропоную подумати над тим, що станеться, якщо суспільний дискурс розколу та розмежування трансфігурувати на суспільний дискурс цілісності на засадах змагальності та конкурентності? Думаю, кожна людина, яка живе в Україні, хоче жити у мирі та злагоді у квітучій та заможній країні й готова докласти зусиль, щоб здійснити свою мрію. В такому разі, чому не спробувати активувати архетипну програму загальнонаціональної консолідації як форми СПМ, що сповнена націєтворчим потенціалом та ґрунтується на принципах рівності у визначенні спільного цілісного образу власного майбутнього, змагальності й конкурентності у його втіленні? Принципи рівності, змагальності та конкурентності спроможні, з одного боку, витіснити сили розбрату всередині українського суспільства, та, з іншого, перетворити лінії розмежування на символічні межові лінії розбудови конкурентних локальних (на рівні регіонів / місцевих громад) проєктів заможної й квітучої країни. Гадаю, за кільканадцять років активації такої програми, яка, нагадаю, виходячи із запропонованої теоретичної моделі архетипної програми конфлікту, синтезуватиметься різними формами СПМ, які, власне, й будуть механізмами її укорінення як у суспільній свідомості, так і суспільній практиці, соціальна ситуація в Україні та соціальне самопочуття українців значно покращаться (у широкому розумінні цього слова). Такий процес не просто сприятиме загальнонаціональній консолідації українського суспільства, а й означатиме буття української нації як суб'єкта свого власного творення.

Розділ третій

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ: FUTURE INDEFINITE

3.1. Незалежність та цілісність Української держави: ціннісний вимір загальнонаціональної консолідації

Навряд чи викликає заперечення твердження, що державний суверенітет, територіальна цілісність, недоторканність кордонів є не тільки імперативом міжнародного права, але й незаперечною загальнонаціональною цінністю, їх збереження – головне завдання національної безпеки кожної держави. Більше того, проголошення державної незалежності – найважливіша подія у більшості країн світу. Цей день, будучи національним святом, символізує відданість громадян ідеї національного самовизначення – ствердження суверенності народу у власній державі та ствердження ідеалу суверенітету держави.

Незалежність України – підсумок реалізації одвічних і природних прагнень українського народу, що має надзвичайно трагічну історію в Європі. Український народ пройшов довгий, тяжкий, жертвний шлях, мріючи про створення незалежної неподільної вільної України. У різні історичні епохи території, що входять до складу сучасної України, були частиною Росії, Польщі, Литви, Австро-Угорщини. Тривалий період несамостійного існування українства у межах неукраїнських суспільно-політичних систем супроводжувався боротьбою славних синів України за свою свободу, боротьбою проти національного поневолення. Героїчний епос багатовікової національно-визвольної боротьби за незалежнення України пронизаний щирим прагненням багатьох поколінь українського народу жити в незалежній соборній державі та гіркотою невдалих спроб її створення.

Боротьба за незалежність та свободу супроводжувала всю новітню історію України. Саме в цей час, з крахом тоталітарної радянської імперії, склалися сприятливі умови для відновлення української державницької думки та, з погляду історичної спадкоємності, відновлення української державної незалежності. На цьому історичному етапі – останнього відрізка багатовікового шляху – знаковими, визначними і визначальними були три події. Першим кроком до фактичного і юридичного утвердження незалежності України стало прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про Державний суверенітет України, яка говорить про те, що Українська держава утворилася «на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення». Логічним продовженням процесу, започаткованого ухваленням цього документа, було прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою тоді ще Української РСР Акта проголошення незалежності України, яким територія держави проголошувалася

неподільною і недоторканною. Цим історичним документом, «продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні» та «виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами», було закладено підґрунтя для побудови незалежної Української держави. Він був закріплений проведенням 1 грудня 1991 р. республіканського референдуму, за результатами якого незалежність України підтримало 90,32 % виборців. Рішення референдуму дозволило Україні затвердитися на міжнародній арені як незалежній державі. Таким чином, утвердження незалежної і суверенної української держави стало фактом в результаті розпаду Радянського Союзу, її підтримки українськими громадянами та визнання світовою спільнотою.

Попри очевидну історичну значимість, закономірність і легітимність відновлення незалежності України, реваншистські сили як всередині країни, так і за її межами невтомно намагалися переконати українців у тому, що незалежність України буцімто є «примхою історії», випадковим явищем, внаслідок невдалого державного перевороту в Москві, що стався у серпні 1991 року, та руйнування однієї з найбільших імперій світу – Радянського союзу. Ця ідеологема, володіючи досить значним мобілізаційним потенціалом, використовувалася як інструмент культивування в українському середовищі комплексу меншовартості, нав'язування українцям російських імперських стереотипів мислення, спотворення національної свідомості, поширення сепаратистських гасел [7]. Кожне з цих явищ містило потенційні загрози суверенітету і територіальній цілісності України, працюючи на політичну дестабілізацію та ціннісний розкол українського суспільства.

Здавалось би, попри всі складнощі, сповідування громадянами України спільних, передусім – загальнонаціональних цінностей має стати досить потужною консолідуючою для українського суспільства силою, адже історія людства показує, що цінності утверджуються і відтворюються в результаті спільного досвіду – причому чим більш цей досвід є емоційно-екзистенційно насиченим, тим більше шансів у цінностей злитися зі спільнотою, яка їх приймає. І позитивний і негативний досвід, якщо вони були пов'язані з сильними колективними переживаннями, у своїй сукупності створюють кістяк історичної пам'яті як пам'яті колективної, яка і лежить в основі самоідентифікації спільнот [7]. Відповідно, такі загальнонаціональні цінності як незалежність та цілісність української держави, будучи частиною національної свідомості, можуть і мають бути визначальними для майбутнього нації та держави.

Однак, процес формування і консолідації модерної української нації виявився значно складнішим, ніж уявлялося понад два десятиліття тому, коли омріяне «національне відродження» мало стати геть не автоматичним наслідком задекларованої державної незалежності [93]. Артикуляція політичних, соціокультурних, мовних, конфесійних розбіжностей, маніпуляція ними як «розколами» зробило процес українського національного самовизначення вкрай суперечливим й конфліктним. Характерним для суспільної свідомості та суспільних настроїв став стан психосоціальної амбівалентності (подвійного стану), що підживлювався моральною втомленістю суспільства від безрезультативності дій влади. Його проявом був й переважно залишається ситуативний характер поведінки більшості українських громадян.

Зараз Україна переживає наймасштабнішу за роки незалежності системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни; кризу, обтяжену зовнішньою військовою інтервенцією з боку Росії, що завдала удару по територіальній цілісності держави. Відновлення мирного розвитку Української держави потребує вироблення нової стратегії національного розвитку й реформування країни, а відтак – радикального перегляду системи відносин між громадянином, суспільством і державою на основі цінностей свободи і демократії. Досягнення визначених цілей можливе за умови розуміння кардинальних для українського суспільства світоглядних і ціннісно-орієнтаційних аспектів національного розвитку. При цьому, зважаючи на тривалу невизначеність пріоритетів та різновекторність орієнтирів, що також пов'язано з нинішнім загостренням суспільно-політичної ситуації в країні, вкрай важливо говорити саме про зміну, динаміку, переоцінку політичних цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства, як складових свідомості, яким властива певна динаміка, здатність змінюватися під впливом стійких процесів і ситуативних чинників.

Цінності є визначальними чинниками людського співжиття, їх актуалізація обумовлена такою характеристикою свідомості особистості, як здатність поєднувати три часових виміри – минуле, сьогодення і майбутнє. Це виявляється в інтегруванні в системі ціннісних орієнтацій особистості суспільно значимих цінностей як результату життєдіяльності минулих і сучасних поколінь, а також проєктуванні індивідом своєї життєдіяльності на майбутнє [52, с. 104]. Між тим, ці феномени свідомості є найбільш артикульованими, такими, що динамічно змінюються та водночас виступають фактором і показником змін, що, зокрема, відбуваються у політичній сфері

суспільства. З одного боку, соціально-політична ситуація в країні багато в чому визначається тим, які світоглядні орієнтири, символи та уявлення регулюють життєдіяльність суспільства в цілому та відповідають за його цілісну ідентичність. Сформовані на їх основі цінності скеровують і мотивують соціальні відносини, у тому числі визначають практичну спрямованість соціально-політичних дій. З іншого, перетворення орієнтації у політичну дію, як і формування самої орієнтації, відбувається у конкретній ситуації. За відповідних обставин їхній вплив на цей процес може виявитися визначальним.

Як свідчить суспільна практика, саме в критичні, доленосні моменти суспільного життя відбуваються кардинальні зміни ціннісного виміру суспільного буття. І саме у трансформаційні, особливо у кризові – періоди суспільство вимагає чітких орієнтирів для подальшого розвитку. Як справедливо зазначає М. Головатий, криза – це і проблема, і об'єктивна передумова, спонукальний стимул подальшого суспільного розвитку. Проблема в одному, центральному: яким суспільство стає, долаючи кризу, виходячи з неї. Воно може вийти як зі знаком «плюс», так і знаком «мінус» [17].

Зважаючи на актуальний соціально-політичний контекст українського суспільства та пошук нових можливостей для мирного розвитку нашої країни сказане повною мірою стосується загальнонаціональних цінностей. Несформованість загальнонаціональних цінностей до недавнього часу вітчизняними експертами ставилась у ряд найбільш гострих викликів, які суттєво впливають на розвиток держави, реалізацію національних інтересів та стан національної безпеки [87, с. 520-521]. Більше того, якщо ми хочемо зберегти незалежну і цілісну Україну, потрібно думати про загальнонаціональну свідомість, яка ґрунтується на спільних, а відтак – консолідуючих цінностях, що, власне, й може привнести у соціальне середовище упорядкованість, забезпечити самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямі творення нових форм життєдіяльності. Саме тому пропоную розглянути ціннісну складову загальнонаціональної консолідації у фокусі динаміки орієнтацій громадян на підтримку державної незалежності та цілісності Української держави.

В політичній соціології та політичній психології загальнонаціональні цінності досліджуються як загальносуспільні, мірою загальності яких прийнято вважати ступінь поширеності відповідних політичних орієнтацій серед дорослого населення країни. Зокрема, ступінь поширеності серед дорослого населення нашої країни орієнтації на підтримку її державної незалежності, на думку авторитетних соціологів, визначає міру спільності такої національної

цінності як державний суверенітет України [132]. Відтак, аби не потрапити у пастку уможливленого теоретизування в розмові про загальнонаціональні цінності в Україні, будемо посилалися на конкретні моніторингові дослідження Інституту соціальної та політичної психології НАПН України та аналізуватиме дані соціопитувань, заснованих на особистісному сприйнятті українськими громадянами соціальних процесів [110; 30]¹⁶.

Як було вже зазначено, на Всеукраїнському референдумі 1991 р. незалежність України підтримало 90,32% населення України, незалежно від національної належності. Але в цьому виявленні єдності прагнення абсолютної більшості наших співвітчизників до національного суверенітету та власної державності є деякі нюанси. По-перше, згідно з даними ЦВК, 90,32% учасників референдуму, що проголосували «за», становили лише 76,03% дорослого населення України, тобто тих, хто тоді мав право голосу. Тому саме з останньою, а не першою цифрою правомірно порівнювати відповідні результати всеукраїнських опитувань дорослого населення. По-друге, незважаючи на переконливі результати референдуму соціологи з певним застереженням характеризують незалежність і суверенітет Української держави як незаперечну загальнонаціональну цінність на початку набуття нею незалежності. Попри те, що у кількісному аспекті чисельність тих громадян, які на референдумі підтримали державну незалежність, була значно більше половини усього дорослого населення в Україні та майже у 12 разів перевершувала чисельність тих, хто висловився проти; однак у структурному відношенні виявляється, що хоча у всіх без винятку адміністративних регіонах чисельність прихильників незалежності перевершувала чисельність її противників, але не в усіх з них вона складала більше половини їхнього дорослого населення [132, с. 3].

Від початку 1990-х рр., аналізуючи тенденції і чинники змін у поширеності підтримки державної незалежності, мешканців України періодично перепитують, як би вони голосували, якби знову відбувся референдум 1 грудня 1991 р.. Порівняння даних численних соціологічних опитувань засвідчує: прагнення жити власним незалежним життям залишається незмінним, незважаючи на всі політичні й економічні кризи, які спіткали Україну від того часу. При цьому, матеріали результатів емпіричних досліджень вказують на те, що переважною тенденцією в Україні за роки незалежності є не лише зростання національної цінності державного

¹⁶ ІСПП НАПН України регулярно проводить масові опитування за всеукраїнською репрезентативною вибіркою, кількісний склад якої становить, як правило, понад 2000 респондентів.

суверенітету, а й зменшення мінливості на пряму цього процесу, укріплення його стабільності [132, с. 5].

Результати репрезентативних опитувань, що проводяться ІСПП НАПН України, також підтверджують те, що незважаючи на всі перипетії суспільного розвитку громадяни України виявляють високий рівень патріотизму, підтримують ідею єдності та територіальної цілісності України, пов'язують з нею своє майбутнє. Зокрема, дані щорічних моніторингових досліджень поширеності серед дорослого населення нашої країни орієнтації на підтримку її незалежності засвідчують сталу тенденцію зростання чисельності прихильників незалежності за останні п'ять років. У 2011 р. на запитання «Чи підтверджуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?» (воно було цілком аналогічним винесеному на всеукраїнський референдум 24 роки тому) 78,4% респондентів відповіли «так», що майже дорівнювало результатам референдуму 1991 р. У 2014 р. частка громадян, котрі підтримують незалежний статус нашої держави, вперше перетнула 90-відсотковий рубіж – 92,4% респондентів сказали «так» легітимізації національної державності. Це майже на 7% більше, ніж у серпні 2013 року, і на 16% – порівняно з офіційним результатом згаданого референдуму. 2014 р. При цьому, Акт проголошення незалежності сьогодні підтверджує абсолютна більшість мешканців усіх регіонів: на Заході – 97,7%, у Центрі – 95,1%, на Півдні – 96,6%. Навіть на Сході незалежності України говорять «так» 85,7% опитаних. Не підтверджують Акта проголошення незалежності загалом по вибірці тільки 7,6% респондентів (Захід – 2,3%; Центр – 4,9%; Південь – 3,4%, Схід – 14,5%).

Символічна значущість цієї події для країни, суспільства і кожного українця незаперечно, однак, гірка правда полягає у тому, що за роки незалежності набагато менше громадян ствердилися у думці, що Україна нині є дійсно незалежною державою. Впевнені у цьому лише 44,1% (у Західному регіоні – 59,2%, Центральному – 36,8%, Південному – 56,8%, Східному – 38,9%). І хоч у 2014 р. загальний показник по вибірці на 10 % вище, ніж у 2011 р. (тоді 34,7% відповіло «так», 48,8% – «ні»), і майже вдвічі – порівняно з 2005 р. (21,7% – «так», 53,9% – «ні»), ця чисельність громадян становить менше половини усього дорослого населення в Україні. Тим не менш, слід зазначити, що з 2004 р., коли вперше було поставлене це питання, по 2011 р. включно загальна тенденція була діаметрально протилежною: кількість громадян не впевнених, що Україна справді є незалежною державою, вдвічі (а в кризові 2006 р. та 2008 р. – майже втричі) перевищувала тих, хто вважав навпаки.

Між тим, сумніви щодо спроможності України існувати як справді

незалежної держави, має значно менше українських громадян. За роки моніторингу питання «А чи вважаєте Ви, що Україна спроможна існувати як справді незалежна держава?» «найнижчий» показник оптимістично налаштованих щодо майбутнього нашої держави – 55,6% зафіксовано у 2008 р., що у часі співпало як із внутрішньополітичною, так і світовою фінансово-економічною кризою, наслідки якої відчули на собі українські громадяни. «Найвищий» – 74,7%, що становить близько двох третин опитаних, у вересні 2014 р. (висловлюють переконання, що наша держава спроможна існувати як незалежна на Заході – 92,8%, у Центрі – 74,7%, на Півдні – 79,5%, на Сході – 62,9%). В ці ж самі роки зафіксовано й полюси песимістично налаштованих стосовно майбутнього держави громадян: найбільше – майже третина опитаних (27,8%) у 2008 р., найменше – 11,7% у 2014 р..

Вочевидь, що певною мірою декларативні демократичні орієнтації, які були притаманні більшості населення напередодні проголошення незалежності України, за десятиліття були піддані серйозному випробуванню: адже тоді державна незалежність сприймалися значною частиною населення не як самоцінність, а в суто утилітарному вигляді, як безпосередній засіб задоволення своїх життєвих потреб¹⁷. Відповідно, амбівалентність підтримки громадянами державної незалежності України, яка протягом десятиліть потерпала від соціально-економічних і політичних катаклізмів, пояснюється їх незадоволеністю як матеріальними умовами життя, так і станом справ у країні. Водночас, не можна не зважати на той факт, що сплески у динаміці кількості прибічників української незалежності віддзеркалюють зміни в настроях людей, які вагаються і не дуже впевнені в тому, що саме для них і країни краще [132].

Разом з тим, зважаючи на коливання громадської думки щодо підтримки державної незалежності України між відносною й абсолютною більшістю, виникає питання: чи став її суверенітет дійсно загальнонаціональною цінністю? Яка є хибною теза – та, що за роки незалежності в Україні не сформувалася українська політична нація чи та, що наша країна розвивається як стабільна політична нація? Контroversійність цих питань полягає в тому, що процес національного самовизначення не завершується з проголошенням незалежності

¹⁷ У цьому контексті цікавий факт наводить Я.Грицьк: у 1990 р., на підставі оцінки багатства мінеральних ресурсів, обсягу аграрного виробництва, рівня індустріалізації України та освіченості населення тощо, експерти Deutsche Bank спрогнозували, що з усіх тодішніх радянських республік найкращі шанси на заможне життя має саме Україна. Цей прогноз був розмножений тисячними накладами у листівках перед українським референдумом 1 грудня 1991 р. Обіцянка нормального життя, не гіршого, аніж у Німеччині чи Франції, на думку дослідника, була однією з основних причин, чому абсолютна більшість мешканців України проголосували тоді за українську незалежність (детальніше див.: [23]).

та створенням національної державності. Постають нові виклики, пов'язані з тим, що сам процес національного самовизначення неможливий без розвинутої національної самосвідомості – системоутворювального чинника політичної нації, без концептуалізованої системи ідей, які мають консолідувати суспільство [81].

Вочевидь, на тлі кардинальних змін в структурі зовнішніх і внутрішніх викликів та загроз для України українці дістали необхідний поштовх до усвідомлення цінності незалежності та суверенітету своєї держави. Зростання в останні роки рівня значущості й загальності національної цінності державного суверенітету, незалежності української держави, що фіксується ведучими соціологічними центрами, у тому числі щорічними всеукраїнськими репрезентативними опитуваннями ІСПП НАПН України, свідчить й про зміцнення національної самосвідомості українського суспільства. З кожним роком збільшується частка громадян, які впевнені: хоча на шляху нашої державності багато перешкод, Україна повинна бути незалежною. Так, якщо у грудні 2009-го за незалежність виступали 61,8% (не згодних – 11,4%) респондентів, то у листопаді 2011-го – вже 70,4% (не згодних – 9,3%), а в грудні 2014-го – майже 77% (не згодних – 4,4%). Така переконлива більшість сьогодні спостерігається в усіх регіонах країни і є найкращою відповіддю тим, хто поспішає проголосити крах української державності.

Більше того, емпірично спостережуваний емоційний підйом, пов'язаний з кардинальними зовнішньо- та внутрішньополітичними подіями, що відбулися в Україні на перетині 2013 і 2014-2015 років, дав привід говорити про активний процес формування політичної нації, до якого причетна абсолютна більшість населення країни, яке починає відчувати себе єдиною нацією. Адже на тлі зовнішньої військової інтервенції з боку Росії, втрати частини територій та війни на Сході України контраверсійні питання, що утворювали лінії розмежування в українському суспільстві, якщо не зникли, то поступилися головній загальній консолідуючій цінності – незалежності та цілісності Української держави. Саме патріотичні почуття, на думку експертів, стали основним чинником, що об'єднує українців [5].

Про це свідчать й інші результати опитування ІСПП НАПН України. Зокрема, посилення патріотичних настроїв позначилось на відповідях на запитання «Як Ви сприйняли святкування 23-ї річниці незалежності України?», яке ставиться з 1999 р.. Порівняно з 2013 роком, коли відзначалася 22-га річниця незалежності, частота вибору альтернативи «це викликало в мене передусім гордість як у громадянина» зросла майже вдвічі – з 11,7% до 22,3%.

Більше стало й тих, хто попри гіркоту втрат і невиправданих сподівань усе ж таки відчував гордість, таких – 30,5% проти 21,7%. Натомість значно поменшало респондентів, які сприймають День незалежності переважно як нагоду розважитись і відпочити (5,5% проти 21,7%), і тих, для кого він не є святом (11,5% проти 17,2%). Щоправда, на рівні 2013 р. залишилася частка скептиків, котрі вважають відзначення річниць незалежності спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава (приблизно 21%). Не визначилися з відповіддю близько 9%¹⁸.

Зрештою, щоб спростувати спекуляції навколо теми українського національного самовизначення – не лише у контексті факту проголошення української державності, а й у світлі сьогоденних гострих загроз її незалежності та територіальній цілісності, – під час проведення всеукраїнського репрезентативного опитування громадян України ІСПП НАПН України у травні 2014 р. ми поцікавилися думкою українців: чи підтримують громадяни територіально цілісну Україну як суверенну і незалежну, демократичну унітарну та європейську державу з широкими повноваженнями регіонів і територіальних громад. Якби в Україні проводилося всеукраїнське консультативне опитування з цього питання як по вибірці в цілому, так і серед тих, хто взяв би участь у голосуванні, у всіх регіонах переконлива більшість опитаних підтримує територіальну цілісність і суверенітет України. Навіть на Сході тих, хто підтримує (64,8%) у три рази більше ніж тих, хто відстоює «антінезалежницьку» позицію (20,4%). За суверенну і неподільну Україну проголосувало б понад 80% представників усіх вікових категорій.

Узагальнюючи викладені вище результати досліджень думок та оцінок громадян щодо незалежності та цілісності української держави, можна з упевненістю говорити, що загальнонаціональні цінності є досить потужною силою, яка здатна консолідувати українське суспільство. Передусім, на це вказує те, що більшість громадян України вірить у здатність своєї країни існувати як справді незалежна держава. Однак реальність в очах значної частини населення поки що не повністю цьому відповідає. Радикальні зміни суспільних настроїв унаслідок подій 2013 і 2014-2015 рр., на нашу думку будучи виявом «ситуативності сучасності», не стільки зменшило традиційно притаманну українцям амбівалентність у ставленні до державного суверенітету

¹⁸ Для порівняння: за роки спостереження цього питання найнижчий показник відчуття гордості – на рівні 7% і 7,9 % – було зафіксовано у 2000-му та 2008-му роках, відповідно; тих, хто попри гіркоту втрат і невиправданих сподівань усе ж таки відчував гордість найменше (19,3%) було у 2008 р.. А ось скептично налаштованих громадян найбільше спостерігалось у 2000-му (37,7%) і 2003-му роках (37,9%).

і незалежності Української держави, скільки порушило всередині суспільства символічний «кордон», що пролягав крізь ціннісні та світоглядні орієнтири, гальмуючи формування української політичної нації. Зростання «питомої ваги» значущості національної цінності державного суверенітету сигналізує про формування нових установок, які можуть і мають стати основою зміцнення національної самосвідомості українського народу, суспільної консолідації, соціальної мобілізації та громадської самоорганізації. Вкрай важливо не розпорошити ці паростки і саме на цьому ґрунті здійснювати системну, реалістичну, відкриту та прозору, соціально відповідальну державну політику, адже наша країна поруч з інтегральними політичними та соціально-економічними реформами потребуватиме примирення та інтеграції, пошуку спільних цінностей та моделей існування, а відтак – постійного діалогу між суспільством і державою.

3.2. Громадсько-політична участь населення України: як подолати виклик безсуб'єктності?

Проблеми розбудови громадянського суспільства в цілому та формування громадянськості зокрема багато років перебувають серед найдискутованіших тем у вітчизняному науково-експертному середовищі, а концепти «громадянське суспільство», «громадянськість» набули небувалого поширення в політичній риторичі. Посилена увага до конституювання громадянського суспільства, з одного боку, зумовлена тим, що в цьому понятті в концентрованому вигляді зосереджено багато ідеалів розвитку та утвердження гуманістичних форм соціального устрою. Сфера «громадянського» пронизує всі найважливіші галузі життєдіяльності суспільства – політичну, правову, економічну, соціальну, духовну, екологічну та всі його інститути, ідеологію, культуру, етнонаціональні та конфесійні відносини. Те, як розвивається громадянське суспільство, еволюція «громадянськості» суспільства в значній мірі впливає як на сутність політичного процесу, так і на механізми реалізації суспільно-політичних змін [116].

З іншого боку, контроверсійним у дискусіях про сутність громадянського суспільства стало питання щодо можливості його застосування щодо посттоталітарних країн. Розвинуте громадянське суспільство, як свідчить світовий досвід, є джерелом і наслідком політичної активності мас, що, власне, утворює міцний фундамент демократії. Натомість специфіка становлення

громадянського суспільства на посттоталітарному просторі виявило більш концептуальне освоєння характеру громадянського суспільства на рівні аналітичної категорії, ніж на рівні його практичного здійснення [150; 151].

На тлі запеклих дискусій розвиток публічної сфери та, власне, структура відносин між державою, суспільством і громадянином в сучасній Україні не стільки дає підстави для виникнення сумнівів щодо можливості застосування понять, вироблених політичною думкою Заходу, скільки, зважаючи на загальну громадську активність населення та рівень компетентності громадського активу, спонукає замислитись над питанням відповідності українського соціуму критеріям громадянського суспільства.

Вочевидь, освоєння та розвиток концепції громадянського суспільства не є «лекалом», під яке можна закроювати зокрема й українську дійсність, скоріше мова може йти про увідповіднення загальних теоретичних уявлень та концепцій громадського суспільства, співвідношення універсальних характеристик ідеальної моделі з реальною моделлю даного суспільства [41; 48]. Тому, цілком погоджуючись з думкою, що проєкт «побудови громадянського суспільства» в Україні виконує скоріше роль ритуального атрибуту суспільної комунікації, ніж продукт рефлексії над тим, куди реально рухається наше суспільство [88], не будемо занурюватися у вир дебатів щодо того, чи громадянське суспільство взагалі де-не-де існує як реальність, чи залишається лише модним «симулякром»? Натомість поміркуємо над питанням: а на якій стадії розвитку перебуває громадянськість українського соціуму на даний час? Відповідно, відстежуючи стан і тенденції змін суспільно-політичних практик українських громадян за результатами моніторингових досліджень ІСПП НАПН України [9] окреслимо профіль громадянськості українського соціуму.

Громадянськість будемо трактувати як відносно стійкі типи та форми соціальних практик, що розвиваються від психічних і ментальних реакцій до більш-менш активних форм соціальної діяльності, а її структуру – як ряд компонентів (психічний, аксіологічний, комунікативний, когнітивний, діяльнісний), що власне й обумовлюють ступінь залученості соціального суб'єкта (особистості, спільноти) в життя соціуму. Оскільки названі компоненти певним чином уособлюють знання, якості, позиції, цінності, дії тощо, громадянськість спробуємо осягнути у фокусі політичної (громадянської) культури.

У цьому контексті концепція політичної культури, яка була розроблена всередині 50-х років минулого сторіччя американськими науковцями Г.Алмондом і С.Вербою [1], корисна з кількох причин.

Відомо, що успішність функціонування будь-якої політичної системи залежить від того, наскільки вона відповідає політичним орієнтаціям громадян конкретного суспільства. Власне, політична культура розглядається авторами концепції як співвідношення політичних і неполітичних позицій та моделей поведінки, тобто відображає баланс активності та пасивності, згоди та незгоди, залученості та індиферентності, зацікавленості та аполітичності, прихильності та недовіри. У такому сенсі термін «політична культура» наближено до політичних орієнтацій – поглядам і позиціям стосовно політичної системи та її різних частин і позиціям щодо власної ролі в цій системі. Дослідження політико-психологічних установок та поведінкових прихильностей дає можливість розкрити зміст політичної культури, виявити відповідні залежності та зв'язки [1, с. 25, 28-30]. Це – перше.

Друге. Наслідуючи принципи веберівського «ідеального типу» дослідники виділяють три відносно сталі типи політичної культури та відповідні їм соціальні практики: *патріархальну* (парохіальну¹⁹), де домінують прихильність «корінням давнини», особисті та вузькогрупові потреби, слабо пов'язані з державними чи суспільними орієнтирами; *підданську*, для якої характерно пасивне ставлення людини до політичної системи в силу залежності від неї; та *партисипаторну* (активістську або учасницьку), в межах якої члени суспільства мають достатньо високий рівень політичної грамотності та орієнтовані на активні дії, спрямовані на систему у цілому. Однак, ідеальні типи політичної орієнтації, справедливо відзначають Г.Алмонд і С.Верба, на практиці не зустрічаються. Ці елементи співіснують і не витісняють один одного, утворюючи змішані типи політичної культури: *парохіально-підданську*, *піддансько-партисипаторну*, *парохіально-партисипаторну*. Зрештою, симбіоз усіх трьох типів культур формує той особливий тип політичної культури – *громадянської*, яка, на думку Г.Алмонда і С.Верби, сприяє еволюційному розвитку демократичного суспільства та його політичної системи [1, с. 34-37, 41-47, 51-52].

¹⁹ У своїй праці Г.Алмон і С.Верба використовувати термін *parochial*, що буквально перекладається як «парафіяльний» (укр. «приходський»). Виключно церковна конотація терміна в слов'янських (українська, російська) мовах (на відміну від англійської, де «парафія» – не лише церковна, але й територіальна одиниця на рівні місцевого самоврядування) унеможливорює використання буквального перекладу. Тому замість терміну «патріархальна» останнім часом використовують або чисту кальку «парохіальний», або «провінційний», виходячи з багатозначності англійського першоджерела (прикметник «*parochial*» може перекладатися як вузький, обмежений, замкнутий; містечковий, провінційний) [детальніше див.: 1, с. 34].

І третє. Розкриваючи сутність громадянської культури (її втіленням та зразком для наслідування слугує Великобританія та США) американські вчені підкреслюють, що це не просто сучасна культура, а така культура, в якій сучасність поєднана з традицією [1, с. 18, 51-52]. Іншими словами, змішаний характер громадянської політичної культури не стільки спричинює неоднорідний характер її елементів, скільки поєднує та взаємодоповнює давні орієнтації (самоврядування та підпорядкування), що виникли у традиційному суспільстві, і нові орієнтації (участь), що виникли у індустріальному та постіндустріальному суспільстві, модифікуючи та адаптуючи їх до умов, що змінюються. Тому, «модальна особистість» громадянина, будучи похідною від «учасника», «підданого» і «парохіала», не лише орієнтована на активну участь у політичному житті, але підпорядкована закону та владі, немов би їх підданий, а також є членом різних інших дифузно розмитих первинних груп [1, с. 37].

Між тим, гетерогенність громадянської культури зумовлена не тільки ступенем та способами в які парохіальна, підданська та учасницька орієнтації комбінуються між собою в свідомості громадян, а й «сумішшю» носіїв різних культурних орієнтацій. Частина громадян можуть бути активними в політиці, інші, приймаючи та поділяючи демократичні цінності, відіграють пасивну роль підданих, навіть всередині кожної з підгруп можуть спостерігатися відмінності в політичних орієнтаціях, для більшості з них політична діяльність є лише частиною їх інтересів. Сплав традиційних установок та учасницьких орієнтацій забезпечує збалансованість та врівноваженість громадянської політичної культури²⁰ [1, с. 37, 52].

Можна погодитися з критиками теорії Алмонда і Верби, що описані ними класичні форми громадянського суспільства були характерні для конкретного етапу історичного розвитку, вони є продуктом певної цивілізаційної, географічної та політичної реальності. Залежно від історичних традицій, політичної культури та менталітету народу, особливостей політичного устрою можуть утворюватися й інші моделі політичної участі. Втім, не можна заперечувати те, що в будь-якому суспільстві громадяни можуть бути носіями і активістських, і патерналістських, і конформістських зразків мислення та поведінки.

²⁰ Громадянську політичну культуру вирізняє передусім домінуюча частка активних громадян, а підданська і парохіальна орієнтації громадян можуть модифікуватися у політичну активність, а можуть лишатися у сфері неполітичних інтересів. В суспільствах громадянського типу, наприклад, західних, парохіальна та підданська орієнтації зазвичай сукупно характерні для 40% громадян, а 60% складають представники активістської культури. Таким чином, приблизна «формула» громадянської політичної культури така: 60% «учасників», 30% «підданих» і 10% «парохіалів».

В рамках аналізу громадсько-політичної залученості населення будемо виходити з того, що культура політичної участі є найбільш повним та послідовним утіленням культури демократичного суспільства, а громадянська компетентність – її якісним виміром. Громадянська політична культура, у широкому розумінні, уособлює собою специфічний розподіл моделей орієнтацій (установок) відносно тієї чи тієї політичної системи та відображає відповідний «зріз» наявних у суспільстві моделей участі громадян у політичному процесі. Відповідно, громадянська компетентність, як функція громадянського суспільства, генерує ґрунт для ефективної та успішної діяльності особистості, соціальних груп і всього суспільства в цілому. У дещо вужчому значенні, громадянська культура відображає рівень усвідомлення громадянами суспільних завдань та їх практичної активності у розв'язанні цих завдань. А громадянська компетентність, відповідно, виступає як параметр діяльності особистості та демонструє ефективність її політичної соціалізації.

У сучасних емпіричних дослідженнях політична участь розглядається переважно у континуумі поведінкових форм, починаючи з найнижчого, іноді «нульового» рівня активності «політичної людини». Побудовані на основі цих досліджень типології політичної участі постають фактично як типології політичної поведінки пересічних громадян, охоплюючи всі її прояви, аж до неучасті в політичному житті включно [99, с. 10]. Однак, існуючі типології політичної поведінки недостатньо чутливі до якісної специфіки політичної участі, що передбачає самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. І оскільки політична участь виступає не просто індикатором розвитку демократичних процесів, але ще й мірилом розвиненості рівня політичної самоорганізації особистості, потрібно звернути увагу на ті особливості, що дозволяють судити про ступінь власної, внутрішньої активності громадян.

По-перше, пересічні громадяни здебільшого розуміються на тих питаннях, які є для них пріоритетними, тому «зріз» наявних у суспільстві моделей участі громадян у суспільно-політичному житті відбиватиме закарбовані у суспільній свідомості та поведінковій психології цінності та цілі, які визначають їх діяльність. Попри те, що пересічний громадянин здебільшого не відповідає ідеалу активного впливового громадянина, встановленому нормативною політичною теорією, зазначають Г.Алмонд і С.Верба, ступінь усвідомлення громадянами потенціалу власного впливу на владні структури впливає на їх політичну поведінку. Суб'єктивно компетентний громадянин з більш високою вірогідністю буде активним громадянином [1, с. 191].

По-друге, висока оцінка власної компетентності як громадянина, здатного впливати, може бути абсолютно не підтверджена активною політичною поведінкою. Розрив між реальною політичною поведінкою громадян та їх сприйняттям своєї здатності та обов'язку діяти, з одного боку, та між почуттям обов'язковості участі в політичному житті та реальною участю, з другого, вказує на те, що переважна більшість громадян у країнах з громадянською політичною культурою є потенційно активними, і, власне, наявний в них резерв потенційної впливовості робить їх участь за певних обставин більш ймовірною. Відповідно баланс між активністю і пасивністю може підтримуватися тільки за умови, що політичні питання постають не дуже гостро [1, с. 454-457].

Отже, рухаючись у річищі настановлень розробників концепції громадянської культури, сконцентруємо увагу вже не тільки і не стільки на тому, що має робити індивід, що він робить фактично і що він може зробити, скільки спробуємо дізнатися його думки про те, що він має робити, що він може зробити і що він робить насправді. Осмислення суб'єктивних уявлень громадян щодо власної громадянської компетентності та сприйняття власної здатності здійснювати вплив на діяльність органів влади, прийняття суспільно важливих рішень допоможе визначити ступінь залучення громадськості у суспільно-політичне та громадське життя. В свою чергу, співвідношення психологічних установок громадян, сприйняття здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси та фактичного рівня їх впливу дасть змогу окреслити громадянський потенціал українського суспільства.

Межі політичної участі досить рухливі й зумовлені різними причинами, тому про рівень політичної залученості громадян нерідко судять за непрямими показниками. Ми запитали в громадян *«Чи достатньо Ви обізнані з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства?»* [9]. За десять років моніторингу цього питання розподіл відповідей залишився майже незмінним. Близько 10% припадає на представників полярних полюсів з чітко вираженою *активістською* та *індиферентною* громадянською позицією. Припускаємо, що ті, хто вважає себе обізнаним достатньо (таких у 2004 р. було 13,6%; у 2008 р. – 11,5%; 2012 р. – 9,1%; 2015 р. – 12,1%) – це громадяни, які тим чи іншим чином безпосередньо залучені до участі у суспільно-громадській діяльності, або, принаймні, цікавляться нею (умовно позначатимемо їх як активісти²¹). Згідно

²¹ У вузьких колах активістів відоме «правило десяти відсотків» – потрібно лише 10% активних учасників суспільства, які твердо вірять у свою ідею, для того, щоб швидко змінити точку зору всіх інших. Це емпіричне правило доведене американськими науковцями з центру SCNARC при Політехнічному інституті в Ренселаері, які на замовлення армії США створили математичну модель «досягнення соціального консенсусу в результаті впливу переконаної

даних 2015 р. це – громадяни з повною вищою (23%) й неповною вищою чи середньою спеціальною (13,7%) освітою, які є представниками усіх вікових категорій (люди середнього та старшого віку – 14% і 11%, відповідно, молодь – 10%).

Кількість їх опонентів – індиферентно налаштованих громадян, що виявляють байдужість до питань громадянського суспільства та громадсько-політичного життя як такого (називатимемо їх абсентеїсти) – лишилася майже незмінною: у 2004 р. – 10,7%; у 2012 р. – 12,4%; у 2015 р. – 9,6%. Найбільше тих, хто поділяє цю позицію, за даними 2015 р. знаходимо серед молодих людей 18-29 років (14,3%) з неповною середньою (12,7%) та неповною вищою чи середньою спеціальною (10,5%) освітою.

Потенційно активних громадян (або ситуативні активісти) – хто вважає, що загалом обізнаний, але недостатньо, – найбільше було у 2008-му і 2015-му роках – 42,6%, найменше – у 2009 р. – 34,7%. Порівняно з 2012 р. (36,3%) їх кількість зросла на 6,3%, однак, враховуючи те, що після Другого майдану минуло два роки, зрушення дуже незначні. Скоріше за все, ці громадяни не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак вони здатні у разі потреби мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї. Такі громадяни є серед представників усіх вікових категорій, при цьому чим менший вік респондента, тим більшим є відсоток тих, хто висловлює недостатню обізнаність у питаннях розвитку громадянського суспільства (представники старшого покоління – 37,3%, середнього віку – 44,9%, молодь – 46,2%). Як припущення висловимо думку, що найменший відсоток потенційно активних громадян серед респондентів з неповною середньою освітою – 30,7% (vs 43,5% респондентів з повною середньою, 44,1% – з повною вищою та 48,4% – з неповною вищою освітою), можна пояснити властивою людям з неповною середньою освітою (це можуть бути як підлітки, що здобувають освіту, так і люди старшого пенсійного віку, які більшість свого життя прожили за радянської системи) «громадянською індиферентністю» щодо перебігу суспільно-політичних процесів та стосовно власної залученості до вирішення важливих суспільних проблем.

меншості». Результати дослідження показали – якщо наполегливих прихильників нової ідеї або концепції в суспільстві менше вказаного порогу в 10%, вони можуть пропагувати свої погляди довіку, і нічого не зміниться. Переломний момент настає при подоланні цієї межі, тоді відбувається лавиноподібне поширення ідеї, що може викликати надзвичайно стрімкі соціальні зрушення. Подібна закономірність, за умови твердої позиції носіїв ідеї або концепції, спрацьовує у будь-яких формах комунікативних практик [157]. Висновки американських науковців, на наш погляд, можуть бути корисними у контексті гармонізації суспільно-владних відносин, розвитку публічної сфери та комунікативних практик.

Поряд з цим, тривожним сигналом, на наш погляд, є те, що протягом 2004-2012 рр. майже на 10% зросла кількість громадян, які визнали, що практично не знаються у питаннях розвитку громадянського суспільства (з 24,9% до 35%). І хоч у 2015 р. їх поменшало до 28,6%, проте цей відсоток свідчить, що кожен третій громадянин потенційно виступає носієм *політичного нігілізму*, який можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію громадян від громадсько-політичної життєдіяльності.

Причини такого стану можуть бути різними: розчарування політикою, розчарування у політиках, нівелювання цінностей і принципів демократії, зневірення у здатності масового громадянина вплинути на перебіг суспільно-політичних та економічних процесів в країні тощо. Водночас, така відповідь може вказувати й на те, що інформаційно-просвітницька діяльність з питань, що стосуються розвитку громадянського суспільства, а відтак – громадянська освіта і виховання в Україні є неефективними та не досягають своєї головної мети – пробудження громадянської свідомості, громадянської й громадської ініціативи, інтересу до суспільно-громадської діяльності тощо.

Зважаючи на висловлені припущення, цілком закономірна, на наш погляд, тенденція зростання відсотка громадян, *необізнаних* у питаннях розвитку громадянського суспільства, (а) пропорційно їх віку (за даними 2015 р.): молодь – 21,1%, представники середнього віку – 27,6%, представники старшого покоління – 34,6%, що можна трактувати з позиції суспільних настроїв та почуттів громадян; а також (б) рівня освіти (за даними 2015 р.): 19,8% серед громадян з вищою освітою, 21,1% – з неповною вищою, 31% – з повною середньою та 42,9% – з неповною середньою освітою, що дає підстави замислитися над проблемами ефективності громадянської освіти в Україні.

Тих, хто не зміг визначитися з власною позицією за роки спостереження поменшало на 5% (12,1% – 2004 р.; 7,1% – 2015 р.). Серед представників усіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти, їх частка становить менше 10%.

У регіональному розрізі (на момент останнього опитування) впадає в око: «обізнаних достатньо» з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства, найбільше в Західному регіоні – 17%, найменше в Південному – 4,5%. Дзеркально протилежна ситуація з тими, хто обрав відповідь «практично нічого про це не знаю»: на Півдні таких 33,6%, на Заході – 23%. Найбільше тих, кого «це не цікавить», у Східному регіоні – 13,3%, найменше – у Західному – 6,4%.

Не потребує зайвих доказів той факт, що громадянська активність – якість, надана не від народження людині чи спільноті, вона є проявом суб'єктності – як індивідуальної, так і колективної, що формується в процесі життєдіяльності та виявляється як здатність до самореалізації та самоорганізації. Суб'єктність нерозривно пов'язана з реальними повноваженнями і потенціями особистості в реалізації нею суспільно значущих потреб, інтересів і цілей. А тому вимагає створення таких умов, за яких громадська ініціатива, вивільнившись від стихійних вивержень громадянської активності, набуватиме дієвих інституціоналізованих форм, первинною формою яких є різноманітні об'єднання громадян. Їх соціально-політичне призначення полягає, насамперед, у тому, що вони допомагають людям розв'язувати проблеми повсякденного життя, відкривати можливості для виявлення громадсько-політичних ініціатив, здійснення функцій самоврядування. Невипадково добровільні організації порівнюють з суспільними лабораторіями, де громадяни вчать демократії – здобувають знання, навички, засвоюють цінності демократичного суспільства. Таким чином в процесі публічної політичної діяльності, участі в громадсько-політичному житті, в управлінні формується «якісний громадянин».

Ступінь залучення громадян до діяльності громадських організацій як інститутів громадянського суспільства може бути інтегральним показником потенціалу громадянського суспільства в Україні. Критично поглянувши на сучасні українські реалії, можна погодитися з думкою М.Слюсаревського, що весь період, починаючи з проголошення державної незалежності, був періодом хоч і суперечливого, але сходження до суб'єктності. Події останніх двох років яскраво продемонстрували, що громадянин у нас вже є, однак вони ж засвідчили, що зрілих організаційних структур ще немає – нинішні громадські рухи працюють на сегментарному рівні, як правило, не піднімаючись до вирішення загальнодержавних, політичних завдань [99].

Аналізуючи спектр «громадянської залученості» за даними всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України, складається враження, що українці хочуть побудувати громадянське суспільство, не беручи участі в роботі громадських організацій. Про це свідчить розподіл відповідей на запитання «*Чи берете Ви нині участь у роботі громадських організацій?*» [9]. Так, з 2004-го по 2012-й роки рівень залученості населення України до діяльності громадських організацій був вкрай низьким, на рівні 3-4% (2004 р. – 3,8%; 2009 р. – 4,3%; 2012 р. – 4,5%). В нинішній ситуації збройного конфлікту на Сході України, а фактично – неоголошеної військової агресії Російської

Федерації проти України, кількість громадян, що бере участь у роботі громадських організацій, зросла аж до 6,4% (за даними 2015 р.). Майже не змінилася кількість громадян, які не беруть участь у роботі громадських організацій, але хотіли б брати в майбутньому (35,9% у 2004 р.; 32% у 2009 р.; 33,6% у 2012 р.; 37,7% у 2015 р.). І більше половини опитаних заявили, що не беруть і не збираються брати в майбутньому (2004 р. – 60,3%; 2009 р. – 63,7%; 2012 р. – 62%; 2015 р. – 55,9%).

Вочевидь, пасивність та байдужість громадян, недостатнє усвідомлення ними можливостей та необхідності використання організацій громадянського суспільства для захисту власних інтересів, з одної сторони, та невпевненість у своїх силах, брак громадянських компетенцій, нерозуміння механізмів, за допомогою яких можна реалізувати власну громадянську ініціативу щодо вирішення важливих суспільних проблем – з іншої, обумовило, як наднизький рівень безпосередньої участі громадян у діяльності громадських організацій, так і досить високий рівень заперечення будь-яких форм громадської участі переважною більшістю громадян. Нажаль, і те і те свідчить про міцність установок, сформованих в контексті радянської політичної культури парохіально-підданицького типу.

На перший погляд, в останні роки загальна динаміка кількісних показників участі громадян у діяльності громадських організацій хоч незначним чином і повільно, але змінюється на краще (2012 р. vs 2015 р.): на 2% збільшився рівень залучення громадян до суспільно-громадської діяльності, на 5% побільшало громадян, які мають намір та могли б долучитися до такої участі, на 7% від основної маси населення поменшало й тих, хто не бере і не збирається брати участь у громадській роботі. Однак, порівнюючи у регіональному зрізі показники громадської залученості суспільства мирного «довоєнного» 2012 р. і нинішнього «воєнізованого» 2015 р. отримуємо вкрай строкату, часом дзеркально протилежну картину.

Найтривожнішим виглядає Південний регіон – тут співвідношення «активістів» (безпосередньо залучених), «ситуативно залучених» (або потенційно готових долучитися) та «нігілістів» (тих, хто заперечує будь-які форми громадянської активності) має наступний вигляд: активістів поменшало з 1,7% у 2012 р. до 0% у 2015 р.; кількість потенційно активних громадян залишилася майже незмінною та становить чверть мешканців цього регіону (26,4% vs 25,6%); решту три четверті складають нігілісти (71,9% vs 74,4%).

У воєнному Східному регіоні майже незмінним лишається показник залучення громадян до інститутів громадянського суспільства (3,3% vs 4,1%),

натомість за рахунок зменшення на 5% кількості нігілістично налаштованих громадян (68,1% vs 62,5%) відповідно збільшилася частка потенційно готових долучитися до суспільно-громадської діяльності (28,6% vs 33,3%). Схожа картина спостерігається у Центрі: несуттєве зростання (близько 2%) серед активістів (4,7% vs 6,5%) та збільшення (близько 5%) кількості громадян, готових долучитися до діяльності в інститутах громадянського суспільства (34,5% vs 40,3%), за рахунок зменшення (близько 7%) в рядах політичних нігілістів (60,8% vs 53,2%).

На Заході України інституційно викристалізувався пул громадських активістів (8,1% vs 12,1%) та зберігається, з незначними зсувами, майже однаковий розподіл числа громадян, потенційно готових долучитися до участі у суспільно-громадській діяльності (46% vs 45,1%), та громадян, які до цього не готові й не бажають (46% vs 42,8%).

Зазначимо, що на даний час пул «активістів» складають молодь 18-29 років (7,6%) та представники середнього віку 30-55 років (7,5%), переважно з повною вищою освітою, є серед них і люди похилого віку (4,1%). Серед молодих людей майже однаково «потенційних активістів» (47%) та «нігілістів» (45,4%), але останніх все ж таки трохи менше. Натомість серед представників середнього віку майже половина – «нігілісти» (49,8%), решта (42,7%) – «потенційні активісти». І перші і другі – громадяни з вищою, неповною вищою та середньою освітою. Серед громадян з неповною середньою освітою домінують «нігілісти» (71,7%), з них лише кожен п'ятий (22,9%) виявляє готовність долучитися до участі у громадських організаціях.

Зважаючи, що рівень реального залучення українців до діяльності громадських об'єднань, на думку більшості експертів, є набагато нижчим [35], складається враження, що за роки незалежності в Україні не вдалося створити умов, за яких більшість громадян відчувала б себе активними суб'єктами суспільно-політичного життя. Між тим, було б помилково вважати, що громадянське суспільство – це лише сукупність оформлених громадських організацій, які, безумовно, утворюють його вагому частку. Громадянське суспільство сьогодні включає в себе дедалі ширший і яскравіший спектр організованих та неорганізованих груп інтересів. В деяких випадках (нажаль, почасти екстремальних) вони можуть відігравати домінуючу роль. Тому формальне членство в організації не тотожне участі у її діяльності, а наявність великої кількості громадських організацій ще не свідчить про повноцінне й зріле громадянське суспільство.

За таких обставин важливо враховувати не лише фактичну участь, а й тенденції щодо потенційної готовності українських громадян приєднатися до роботи громадських організацій. Припустимо, що напрями діяльності тієї чи тієї громадської організації збігатимуться з інтересами громадян – чи братимуть громадяни участь в роботі таких громадських організацій? Власне, питання *«Чи вважаєте Ви себе готовим до участі в роботі тих громадських організацій, напрями діяльності яких збігаються з Вашими інтересами?»* ми адресували тим категоріям респондентів, які відповідаючи на попереднє запитання визнали, що не беруть участі у роботі громадських організацій («нігілісти»), або зазначили, що хотіли би брати участь у роботі громадських організацій («потенційні активісти»). Пропонуємо у динаміці подивитись розподіл відповідей на це запитання [9].

Серед респондентів, які визнали, що не беруть участі у роботі громадських організацій, майже незмінною лишилася частка респондентів, які впевнені у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їх інтересами: на початку моніторингу цього питання у 2004 р. таких було 8,8%, у 2015 р. – 7,7%. Порівняно з попереднім зрізом у 2012 р. (10%) на момент останнього опитування їх поменшало на 2,3%.

Натомість в групі потенційно активних респондентів – тих, хто хотів би брати участь у роботі громадських організацій, – частка впевнених у власній готовності долучитися до громадської діяльності за умови, що така діяльність збігатиметься з їх інтересами, поменшала на 6% (з 20,3% у 2004 р. до 14,4% у 2015 р.). Якщо ж порівняти різницю між даними останнього опитування (2015 р.) та «піками», що спостерігалися у 2009-му (22,8%) та 2012-му (22,1%) роках, ця різниця становить майже -8%.

В рядах «нігілістів» дещо збільшилася частка громадян, які в принципі готові долучитися до громадської діяльності – з 17,7% у 2004 р. до 20,5% у 2015 р., однак їм бракує інформації про громадські організації, що діють в Україні. Зважаючи на те, що у 2009 р. їх найменша за роки спостереження частка становила лише 15,6% – за останні роки фіксуємо зростання майже на +5%. Серед «потенційних активістів» спостерігаємо більш виразну динаміку зростання з 41,4% у 2004 р. до 55,6% у 2015 р. (майже +15%) кількості респондентів, готових долучитися до громадської діяльності за наявності інформації про діяльність таких громадських організацій.

І серед «нігілістів» і серед «потенційних активістів» за останні п'ять років майже не змінилася кількість громадян, які не вважають поки що себе готовими до участі в роботі громадських організацій. Серед «нігілістів» у 2009 р. таких

було 32,2%, у 2012 р. – 35,9%, у 2015 р. – 33,7%, однак порівняно з даними 2004 р. – 26,7% – їх частка зросла на +7%. Серед «потенційних активістів» у 2004 р. таких було 22,1%, у 2009 р. – 22%, у 2012 р. – 19,3%, у 2015 р. – 23,1%.

Поряд з цим, і серед «нігілістів» і серед «потенційних активістів» спостерігається поступове зменшення кількості громадян, яких взагалі не цікавить участь в роботі громадських організацій, навіть якщо така діяльність збігатиметься з їх інтересами (з 31,3% у 2008 р до 24,4% у 2015 р. в першій групі та з 7,2% у 2008 р. до 2% у 2015 р. – в другій). Однак, якщо серед «нігілістів» кількість байдужих станом на 2015 р. становить майже чверть респондентів (24,4%), то серед «потенційних активістів» таких лише 2%.

Узагальнюючи, пропонуємо зіставити відповіді респондентів та відтворити сукупний колективний портрет обох виокремлених нами груп громадян. Загальна картина станом на 2015 р. виглядає наступним чином: більше половини «нігілістів» – громадяни, які не вважають себе готовими до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих громадських організацій збігатиметься з їх інтересами, або їх взагалі не цікавить участь в роботі таких організацій (33,7%+24,4%=58,1%); кожен п'ятий з опитаних (20,5%) – готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, в рядах «нігілістів» близько 8% – це прихована частка «потенційних активістів», за певних умов готових активізуватися та спрямувати свої зусилля на добрі справи. Серед «потенційних активістів» кожен четвертий не вважає себе готовим до участі в роботі громадських організацій, навіть якщо діяльність цих громадських організацій збігатиметься з їх інтересами, або взагалі не цікавиться участю в роботі таких організацій (23,1%+2%=25,1%); кожен другий (55,6%) – готовий долучитися, але їм бракує інформації про діяльність таких громадських організацій; зрештою, 14,4% – потенційно готові інтегруватися до суспільно-громадської діяльності, якщо вона збігатиметься з їх інтересами.

В українському суспільстві в цілому є значний резерв для зростання громадського сектора, що потребує лише свого активування. Однак, посередній рівень поінформованості громадян про діяльність структур громадянського суспільства, та й власне про саме громадянське суспільство, викликає певні побоювання. Чи є підстави сподіватися на підвищення участі населення в суспільно-політичному житті? Чи можна підвищити якість та легітимність управлінських рішень, налагодити конструктивне співробітництво між владою та громадянами без утвердження в масовій політичній свідомості

демократичних норм та активістських установок? Зрештою, як запобігти зловживанню влади та її бюрократизації?

Сам факт постановки цих питань говорить про неприпустиме зволікання на шляху гармонізації суспільно-владних відносин, адже розвиток публічної сфери та комунікативних практик може відбуватися лише у співробітництві та партнерстві влади й громадськості. Втім, у політичній свідомості та поведінці громадян спостерігаються певні позитивні зміни, які свідчать про поступове усвідомлення громадянами потреби у громадсько-політичній участі, а відтак – налагодження взаємодії між державними та громадянськими інституціями.

Якщо подивитись на розподіл відповідей на запитання *«Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні потреба в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю?»* [9], можна побачити, що за роки спостереження майже не змінилася кількість громадян, які вважають, що такі механізми вже є, потрібно їх лише активно впроваджувати (2004 р. – 11,4%; 2009 р. – 11,8%; 2012 р. – 12,3; 2015 р. – 13,3%). Ці, умовно, «активістські 10%», про які зазначалося вище, є серед представників усіх регіонів України, незалежно від віку та рівня освіти. Натомість майже половина опитаних респондентів (47,1%) вважає, що сьогодні існує потреба в розробці додаткових механізмів проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю. Потенційно активістська установка присутня у представників усіх регіонів України: найбільш виразно – серед мешканців Заходу (60,3%), у майже половини мешканців Центрального і Південного регіонів (47,2% і 45,5%, відповідно) і навіть на Сході України (37,2%). Це також представники усіх вікових категорій громадян, незалежно від рівня освіти.

Порівняно з попереднім зрізом 2012 р. (36,5%) число потенційно активних громадян збільшилось на 10%. Зростання їх кількості відбулось за рахунок поменшання проявів політичного нігілізму та недовіри до процесу реалізації публічної політичної діяльності серед громадян, які вважають, що від цього за нинішніх умов не може бути жодної користі (з 20,4% у 2012 р. до 13,6% у 2015 р.). Втім, дотепер кожен п'ятий представник Східного та Південного регіонів (близько 17%) залишається носієм аполітичних установок і стереотипів, трохи менше їх у Центрі (14,2%), найменше – на Заході (6,4%). Найменше таких серед молоді (11,5%), трохи більше серед представників решти вікових категорій (близько 14%).

Також спостерігається поступове зменшення кількості громадян з індіферентною громадянською позицією (2009 р. – 15,7%; 2012 р. – 10,4%;

2015 р. – 8,3%). Майже незмінним лишився показник невизначеності громадянської позиції – кожен п'ятий з опитаних респондентів вагається з відповіддю (2012 р. – 19,7%; 2015 р. – 17,2%).

На питання *«Чи є, на Вашу думку, необхідність у скороченні державного апарату за рахунок делегування адміністративних функцій органів виконавчої влади громадським організаціям?»* [9] кожен другий респондент дає ствердну відповідь, кожен третій вагається з відповіддю, а кожен п'ятий вважає, що такої необхідності немає. Порівняно з 2008 р. кількість громадян, що підтримують скорочення державного апарату та делегування його функцій громадським організаціям, зросла на 10% (у 2008 р. таких було 39,5%, у 2012 р. – 48,2%, у 2015 – 50,8%). Це зростання відбулося переважно за рахунок поменшання тих громадян, що вагалися з відповіддю (з 37,6% у 2008 р. до 29% у 2012-му і 2015-му роках). А ось кількість громадян, які вважають, що таке делегування функцій може потягти за собою численні непорозуміння, має незначні зміни в межах 3% (у 2008 р. – 21,6%, у 2012 р. – 20,7%, у 2015 р. – 18,7%). Зазначимо, що на момент останнього опитування прибічники скорочення державного апарату та розширення повноважень громадських організацій упевнено переважають супротивників цього в усіх регіонах, серед представників усіх вікових категорій, незалежно від рівня освіти.

Більше того, переважна більшість громадян переконано, що і громадська свідомість і громадські організації сьогодні готові до перерозподілу адміністративних функцій, а ось органи виконавчої влади – ні. За роки спостереження відповідей респондентів на запитання *«Якщо Ви вважаєте за потрібне здійснити перерозподіл адміністративних функцій на користь громадянського суспільства, то як думаєте, чи готові до цього вже сьогодні органи виконавчої влади, самі громадські організації і суспільна свідомість?»* [9] кількісне співвідношення між протилежними оцінками громадян готовності («так») або неготовності («ні») до перерозподілу функцій органів виконавчої влади майже не змінилося: у 2008 р. 61,5% респондентів вважало, що органи влади не готові, 18,7% – готові; у 2015 р. 65,5% – не готові, 19,4% – готові.

Натомість відчутні зрушення відбулися в оцінках громадян спроможності структур громадянського суспільства та сприйнятті власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси. Так якщо у 2008 р. співвідношення готовності-неготовності громадських організацій до перерозподілу функцій було майже однаковим й становило 36,3% («так») vs 38,8% («ні»), то у 2015 р. це співвідношення вже становило 46,4% («так») vs 29,8% («ні»). Подібну динаміку спостерігаємо й у сприйнятті громадянами

власної здатності здійснювати вплив на суспільно-політичні процеси: у 2008 р. – 36,9% («так») vs 34,5% («ні»), у 2015 р. – 47,9% («так») vs 26,8% («ні»).

Значущість спостережуваних тенденцій зростання частки громадян, переконаних у готовності як громадських організацій, так і суспільної свідомості до таких змін, полягає в тому, що вони вказують на зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їх впевненості у власних силах, їх готовність перейняти на себе відповідальність за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення у новітніх українських реаліях, що спроможні з часом перетворитися на потужний громадський рух. Цим фактом, на нашу думку, можна пояснити й виникнення потужної хвилі волонтерського руху наприкінці 2013 р. в Україні, який протягом 2015-2015 рр. на тлі безпорадності державних структур з самого початку збройного протистояння на Сході України набув значного розмаху.

Під тиском серйозних викликів сучасності українці як суспільство, як спільнота стали більш розвинутими, згуртованими, ніж держава як інститут, що регулює життя цієї спільноти. За даними соціопитувань понад 80% громадян вважають волонтерський рух обов'язковою складовою розвитку громадянського суспільства [12], близько 50% громадян заявляє про свою причетність до волонтерства [13]. Однак, чи засвідчують масштаби поширення волонтерського руху в Україні незворотність процесу зростання рівня громадської свідомості в наших співгромадян? Як довго хвиля піднесення громадянської та національної самоорганізації, що народилася майже спонтанно, перебуватиме у піковому стані? Чи не передчасні твердження, що волонтерство вже стало частиною культури, а відтак – світогляду української нації? Чому та звідки лунають думки, що час волонтерських організацій закінчився?

Результати соціологічних досліджень ІСПП НАПН України також свідчать про те, що український волонтерський рух у 2014 р. за масштабом поширення став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації [9]. Однак вже через рік результати опитувань показали зниження градусу громадянської активності. Протягом 2014-2015 років кількість громадян України, залучених до благочинної та волонтерської діяльності знизилася майже на 15%. Так, у 2014 р. по Україні в цілому близько 63% громадян брало участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, з них 11% брало участь в організованих формах волонтерської діяльності, а 51,9%

надавали допомогу іншими способами. Однак у 2015 р. загальна кількість громадян, які брали участь у волонтерській діяльності, знизилася до 48,2%, з них громадян, які безпосередньо брали участь у діяльності волонтерських організацій та рухів, що допомагають українській армії, жертвам воєнного конфлікту на Сході України, поменшало до 8,3% (-2,7%); а ось кількість громадян, хто по можливості надавав допомогу в інший спосіб, скоротилася до 39,9% (-12%). За цей же час частка громадян, які нічого із зазначеного вище не робили, зросла на 17% (з 31,9% у 2014 р. до 48,9% у 2015 р.).

Спадна динаміка спостерігається в усіх без винятку регіонах. Найбільш потужно волонтерський рух розгорнувся на Заході і в Центрі: у 2014 р. переважна більшість мешканців Західного і Центрального регіонів – 81,9% (24,4%+57,5%) і 75,3% (7,1%+68,2%), відповідно, брали участь у волонтерській діяльності. Однак у 2015 р. їх частка скоротилася до 66,6% (9,7%+56,9%) на Заході, а у Центрі – до 52,4% (8,5%+43,9%). При цьому на Заході спад відбувся за рахунок зменшення майже у 2,5 рази (з 24,4% у 2014 р. до 9,7% у 2015 р.) числа громадян, що брали участь в організованих формах волонтерської діяльності. У Центрі на чверть (з 68,2% у 2014 р. до 43,9% у 2015 р.) поменшало громадян, що допомагали Українській армії, жертвам війни на сході країни як могли. За цей же час і на Заході і в Центрі вдвічі побільшало громадян, які нічого з переліченого з тих чи інших причин не роблять – з 15,8% до 32,2% на Заході та з 21,9% до 43,7% у Центрі.

На Сході та Півдні України співвідношення між тими, хто долучився до волонтерського руху, й тими, хто лишився осторонь нього, у 2014 р. було майже однаковим: 48,6% (9,2%+39,4%) проти 48,8% на Сході та 47,1% (5,9%+41,2%) проти 46,1% на Півдні країни. Однак у 2015 р. це співвідношення становило вже 36,7% (9,8%+26,9%) проти 61,2% на Сході, а на Півдні – 26,8% (0,7%+26,1%) проти 70,1%. На певні роздуми наводить той факт, що в регіонах, які знаходяться найближче до епіцентру воєнних дій, відбулось збільшення частки громадян, жодною мірою не причетних до волонтерського руху (близько 12% на Сході та 24% на Півдні), і відбулось таке зростання за рахунок відповідного поменшання кількості громадян, що допомагали Українській армії, жертвам війни на сході країни як могли.

У респондентів, які не залучені до волонтерського руху (тобто відповіли на попереднє запитання «нічого із зазначеного вище не роблю»), ми запитали: «Якщо Ви не берете участі у волонтерській діяльності, то чому?». Більшість з них – 37% відповіли, що не мають змоги; 30,7% вважає, що це повинна робити держава; 11,6% опитаних не бачать в цьому сенсу; 9,8% – не знають, як

допомогти; решта вагаються з відповіддю (8,4%) та наводять власну причину (2,6%)²².

Нагадаємо, на момент останнього опитування на попереднє запитання відповіло «нічого із зазначеного вище не роблю» майже половина опитаних респондентів (48,9%). Можемо припустити, згідно сформованої протягом нашого аналізу *шкали типів громадянської залученості*, що третина з них – потенційно активні громадяни, а їх «неучасть» спричинена передусім матеріальним виснаженням. Однак, майже стільки серед них громадян з індиферентною (аполітичною) громадянською позицією, які не відчувають відповідальність за долю військовослужбовців, що перебувають у зоні АТО, та переселенців зі Сходу України, перекладаючи цю відповідальність на державу. Кожен десятий – носій політичного нігілізму, що обґрунтовує власну пасивність відсутністю сенсу у такій діяльності. Стільки ж необізнаних, що самоусунулися через нерозумінням як це зробити.

Як бачимо, ситуація сама по собі не робить людину активістом, а тільки слугує поштовхом до початку процесу її громадянської активізації. Більше того гострий дефіцит в українського суспільного загалу політичних і громадянських компетентностей не просто заважає самовиявленню громадян, а й нівелює значущість права на таку участь як необхідності й громадянського обов'язку.

Підводячи підсумок, маємо констатувати – громадяни по різному поінформовані щодо питань розвитку громадянського суспільства, більш-менш компетентні, по різному розглядають ситуацію і визначають ступінь своєї відповідальності за вирішення як загальнодержавних, так і локальних задач. Громадянська активність українців є ситуативною, а громадянська ініціатива переважно – виявом локальної спонтанної колективної самоорганізації

²² **Довідково.** У грудні 2014 р. за результатами контент-аналізу відкритих відповідей мотиви вибору респондентами варіанта відповіді “нічого із зазначеного вище не роблю, тому що” були такими (у %):

- грошей не вистачає на життя самому; немає роботи, живу в скруті; ледве виживаю на пенсію; сам потребую допомоги 13,5
- не бачу сенсу, мені це не потрібно, без мене обійдуться; не маю бажання, не думаю про це; не маю часу, працюю 5,2
- не вірю, що допомога дістанеться тому, хто її справді потребує; не вірю волонтерам; не знаю, куди ці гроші підуть 3,2
- для цього є держава, міністерство оборони, це їхній обов'язок, а не волонтерів; плачу податки, військовий збір вираховують із зарплати 1,8
- не знаю, як допомогти; не знаю, що потрібно і як доставити; ніхто не звертався по допомогу 1,8
- не підтримую війну, не вважаю правильним допомагати в безглуздій війні 1,5
- збираюся це зробити, все ще попереду 0,3
- син воює, передаю йому продукти, одяг; сам військовозобов'язаний 0,2
- не знаю, як реагувати на ситуацію, що склалася 0,1
- важко відповісти, не знаю 0,8
- не відповіли 4,0

громадян. Українцям досі бракує усвідомлення того, що їхня громадянська активність має бути не лише відповіддю на складні виклики, а й постійною практикою; що запорука успішності і стійкості активістських практик – в міцності і розгалуженості горизонтальних зв'язків між громадянами і в формуванні добровільних громадських об'єднань; що зміцнення активістської компоненти, її стабілізація передбачає певний рівень інституціоналізації і «рутинізації» активістської діяльності.

В ході нашого аналізу суспільно-політичних практик громадян реконструйовано шкалу (типологію) громадсько-політичної залученості, що дає відповідний «зріз» поширених в українському соціумі моделей участі громадян у суспільно-політичному житті. Діапазон її значень охоплює еквівалентні типи політичних орієнтацій (політико-психологічних установок) громадян (активісти, ситуативні активісти, політичні нігілісти, абсентеїсти) та фіксує «емпіричну вагу» кожної групи. На даний момент громадянська політична культура в Україні має наступний вигляд (і відповідну формулу):

1) активісти (від 10%) – небайдужі, високо вмотивовані та політично соціалізовані люди, з високо розвиненою політичною свідомістю та високою політичною культурою, які активно залучені у суспільно-політичне життя і за певних умов здатні суттєво вплинути на погляди основної маси населення; це переважно люди з повною вищою або неповною вищою чи середньою спеціальною освітою, які є серед представників усіх вікових категорій;

2) ситуативні активісти (близько 40%) – люди з потенційно активістськими настановленнями, які не є постійними учасниками громадсько-політичного життя, однак здатні за певних умов мобілізуватися самі й мобілізувати своє соціальне оточення навколо певної мети чи ідеї; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, але чим вище рівень освіти, тим громадяни більш схильні проявляти громадянську активність.

3) політичні нігілісти (близько 30%) – люди з аполітичною громадянською позицією, що сповідують інертно-споглядальний тип ставлення до громадсько-політичного життя, що можна трактувати і як громадянську позицію, і як неусвідомлювану та навіть захисну реакцію від будь-яких форм суспільно-політичної активності; вони є серед представників усіх вікових категорій незалежно від рівня освіти, однак їх частка більшає пропорційно віку та меншає, залежно від рівня освіти;

4) абсентеїсти (близько 10%) – люди з індиферентною громадянською позицією, що виражають байдужість до громадсько-політичного життя,

переважно молоді люди 18-29 років з неповною середньою або неповною вищою та середньою спеціальною освітою;

5) люди з невизначеною громадянською позицією (близько 10%).

Попри те, що становлення громадянської політичної культури в цілому відбувається досить суперечливо та характеризується регіональною фрагментацією, амбівалентністю суспільної свідомості, нерозвиненістю громадянських позицій, в українському суспільстві простежується тренд до формування активістської політичної культури та поступового долаання елементів патріархально-підданської політичної культури. Сьогодні намітились тенденції, що вказують на зміцнення суб'єктного потенціалу громадян, зростання їх впевненості у власних силах, їх готовність перейняти на себе відповідальність за країну. Більше того, ці тенденції віддзеркалюють внутрішні процеси формування групової солідарності та підвищення рівня самоорганізаційної активності населення у новітніх українських реаліях, що спроможні з часом перетворитися на потужний громадський рух. Це означає наступне:

– по-перше, політична культура сучасної України перебуває у процесі становлення та ще не набула усталеного вигляду;

– по-друге, в українському суспільстві в цілому є значний резерв для зростання громадського сектору;

– по-третє, громадянське суспільство в Україні потенційно активне і прагне змін.

3.3. Цінності та пріоритети громадянської освіти в Україні: «думай глобально, дій локально!»

Україна переживає чи не найскладніший момент у новітній історії свого існування як незалежної держави. Драматичні й буремні події 2013–2014 рр., виклики територіальній цілісності та національній безпеці 2014–2015 рр., а також невизначеність перспективи стабілізації ситуації в найближчому майбутньому вимагають рішучих дій щодо захисту та зміцнення української державності. З огляду на це особливої значущості набуває питання загальнонаціональної консолідації України, утвердження та об'єднання навколо нових консолідаційних цінностей. Ці завдання не є новими для нашої країни, проте у сучасних реаліях вони набувають нової конотації, а іноді і нових значень.

Між науковцями існує певний консенсус, що національної ідеї немає, це радше субстанція, яку ніхто ніколи не міг ані побачити, ані вловити, красива формула, яку ніхто ніколи не вивів [37]. Тим не менш, пошуки національної ідеї особливо актуалізуються у часи найбільшої кризи. Мабуть, так має бути і в ситуації війни Росії проти України, але в сенсі наповнення національної ідеї як чинника національної консолідації новими смислами та змістами, що відповідають на запит сьогодення. Для України наразі такою ідеєю стає ідея громадянськості, яка спроможна збудити національну самосвідомість та громадянську активність з метою відстоювання національних інтересів і загальних цінностей, що зміцнять Українську державу, її цілісність. Як справедливо зазначив знаний український науковець і громадський діяч Богдан Гаврилишин, Україні потрібна не національна ідея, а національна дія [15].

Попри те що проблема громадянськості належить до тих проблем, які ніколи не втрачають своєї актуальності, особливо важливу роль вона починає відігравати саме у складні періоди розвитку суспільства і держави. Саме таку ситуацію нині й спостерігаємо в Україні. Цілком очевидно, в контексті названих вище загроз та викликів, що постали перед країною, виховання громадянськості має стати одним з пріоритетних напрямів державної політики, оскільки інститут громадянського виховання, на думку багатьох експертів, все ще не асоціюється з широкою державною практикою громадянської освіти [101]. Вирішення цієї проблеми, з одного боку, неможливо без чіткого розуміння, що ж таке громадянськість, в чому вона виражається, як її розвинути. З іншого боку, важливо розуміти, що саме заважає чи не вистачає українцям для громадянського самовизначення, громадянської самоорганізації та громадянського самовиявлення.

Пропонована стаття є спробою філософської концептуалізації, соціологічної конкретизації та практичної реалізації означеної проблеми. Відтак, у першій частині буде визначено сутнісні основи та форми прояву феномену громадянськості; у другій – на основі результатів всеукраїнських репрезентативних опитувань Інституту соціальної і політичної психології НАПН України²³ буде висвітлено окремі аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, зокрема загальні тенденції, рушійні сили та мотивація до громадянської мобілізації та самоорганізації українських громадян; зрештою, буде окреслено проблемні питання громадянського

²³ ІСПП НАПН України регулярно проводить масові опитування за всеукраїнською репрезентативною вибіркою, кількісний склад якої становить, як правило, понад 2000 респондентів.

самовизначення та самовиявлення українців й запропоновано рекомендації щодо напрямів їх системного розв'язання.

Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що ідея громадянськості незримо існує з тих давніх часів як з'явилися перші паростки державності, а людина стала на шлях усвідомлення своєї соціальної сутності. Пізнання цього феномену в філософській та політико-правовій думці відбувалося через осмислення проблем людини, суспільства і держави. Про феномен громадянськості активно міркували мислителі минулого: Платон, Аристотель, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, І.Кант, В.Гегель, А. де Токвіль та ін. Своєї практичної реалізації ідея громадянськості набула в модерну епоху з появою національних держав і націй. На цей історичний момент – розгортання національних революцій та створення європейських національних держав – теоретична рефлексія феномену громадянськості пройшла шлях від визнання людини політичною істотою (Аристотель) до проголошення всесвітнього громадянського стану (І.Кант), а категорія «громадянськість» стала невід'ємною складовою концептуального виміру та тезаурусу європейської версії громадянського суспільства – стану, в якому протягом останніх трьох століть еволюціонувало західне суспільство.

Зосередженість у концентрованому вигляді у концепті «громадянськість» багатьох ідеалів дотепер залишає цей феномен у лоні наукового пізнання і розкриття громадянських сил суспільства. Генезис «простору громадянськості» як культурно та історично обумовленої форми самоорганізації визначається залежністю відносин в семантичному полі «особистість – суспільство – держава», що дає змогу моделювати громадянськість як складноструктурований, багатофункціональний феномен у трьох ракурсах: антропологічному (громадянин), соціальному (громадянське суспільство), і політичному (демократична політична система). Відповідно, дослідження цього феномену представлено у наступних парадигмах: політикоцентрична, домінантою якої є держава; соціоцентрична, в основу якої покладено дослідження передусім структури та сутності громадянського суспільства; культурцентрична, в якій пріоритет належить дослідженню людини, її інтересів, потреб і характеру відносин з державою [76].

Осягнення сутності громадянськості як вищого ступеня громадянської зрілості особистості потребує її всебічного бачення – як цілісності у розвитку. Як засвідчує історичний досвід країн розвиненої демократії, виникнення громадянського стану відбувалося разом із становленням таких політико-правових, соціально-економічних та культурних умов, які обумовили появу

наскрізної функціональної системи інтеграції інтересів людини, суспільства і держави, нині представленої на рівнях демократичної правової держави, громадянського суспільства, громадянської суб'єктності.

Відтак, визначаючи громадянськість іманентним станом людини, суспільства і держави, зважатимемо на те, що громадянськість, з одного боку, є якісною характеристикою різних видів діяльності соціальних спільнот, суть якої полягає в тому, що вона є мірою самореалізації людини як громадянина. З другого боку – це інтегративний комплекс якостей особистості, що визначає її соціальну (громадянську) спрямованість. Зрештою, громадянськість передбачає динамічний ціннісно-правовий зв'язок людей (спільнот) як громадян з певною державою, реалізовану через їхнє ставлення до прав та обов'язків, закріпленим у відповідних нормативних актах, а також у звичаях і традиціях. Таким чином, соціально-історичну та духовно ціннісну основу громадянськості складають відносини у системі «громадянин – суспільство – держава», що обумовлюють генезис і розвиток цього феномену. А її формування як фундаментальної духовно-моральної якості, світоглядної і психологічної характеристики особистості [77] – є головним завданням і результатом громадянської освіти та виховання.

Формування громадянськості особистості в Україні вже багато років залишається досить гострою і актуальною проблемою. Її зміст, зазначає В. Вейсова, виходить з наявної суперечності між соціальною потребою в зрілій громадянськості членів українського суспільства та реальним рівнем її розвитку. Внаслідок занедбаності в останні два десятиліття громадянської освіти та виховання, стихійного характеру соціалізації молодого покоління та інших причин, громадянськість, як якість людей, не властива більшості з них. [8, с. 71.]. Цілковитим погоджуючись зі справедливим зауваженням дослідниці, хочемо звернути увагу саме на «інші причини», які не лише стримують розвиток громадянської суб'єктності, гальмують громадянську активність членів суспільства, але й заважають зміцнити державу, її цілісність.

Глибинні процеси суспільно-трансформаційних змін та особливості психосоціальної культури нашої країни багато в чому зумовили і характер, і динаміку змін у всіх сферах суспільних відносин. Незавершена, фрагментована демократизація українського суспільства і держави породила подвійну інституційну систему та подвійність людської самосвідомості. З одного боку, «інституційна гіперповноцінність» (Є.Головаха, Н.Паніна) українського суспільства зростає згоди людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі і нові інституції, які забезпечують своїм суперечливим

співіснування наявність всіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституційності [18, с. 15]. З другого – «психосоціальна інфляція» і структурна розмитість важливих сфер колективної психіки, спричинила патопсихологічний стан, в якому зокрема Україна, за даними моніторингу загальносистемних змін (Л.Бурлачук, Е.Афонін, О.Донченко), перебуває з 2006 року [2].

Звідси походить суперечність між соціальною потребою в зрілій громадянськості членів українського суспільства та реальним рівнем її розвитку. Формуванню громадянської суб'єктності та громадянського суспільства, що вимагає розвитку механізму самоорганізації як кожної особистості, так і соціуму в цілому, протистоїть двоїстість інституційного дизайну, який характеризує низька сприйнятливість до сучасних викликів, а також стале тяжіння до скорочення потенціалу громадянського суспільства, перекладання управлінських видатків на населення. За таких умов суспільство, навіть прагнучи до стратегічних цілей, на практиці потрапляє в фазу розриву у своєму розвитку, коли його громадянський потенціал витісняється за межі впливу на прийняття суспільно-політичних рішень. Як наслідок – суспільна недовіра, розчарування і психологічна втома від політиканства трансформувалися в політичну пасивність, дистанціювання громадян, їх капсулювання в мікросередовищі сімейно-родинних, дружніх відносин, що містять досить високий рівень довіри, соціально-психологічної та моральної підтримки.

Попри це революційні події 2004 і 2013-2014 рр. стали своєрідним політичним рубіконом для України, які зробили якісно іншим українське суспільство і громадян. Майдан-1 залишився в історії незалежної Української держави символом пробудження політичної свідомості українців, часом народження громадянського суспільства. Майдан-2 продемонстрував тектонічні зрушення в мотиваційній спрямованості суспільної консолідації, адже балансує на межі суспільного розмежування та регіональної дезинтеграції українці показали нечувані приклади громадянської самоорганізації, мобілізації та самовідданості. Осмисленню цих процесів присвячено чимало наукових праць, вони і надалі залишатимуться у полі зору науково-експертної спільноти. Але в контексті аналізу феномену громадянськості згадування цих подій зумовлено іншим фактом.

Добре відомі незначні статистичні показники членства громадян в існуючих громадських об'єднаннях в Україні, які частково пояснюються давніми (пострадянськими) традиціями недовіри до будь-яких форм

громадянської активності. Втім, результати постреволюційних опитувань громадської думки (як 2005 р., так і 2014 р.) демонструють, так би мовити, «аномальний» сплеск показників, який віддзеркалив сплеск громадянської активності мас під час революцій та подальше неминуче зниження залученості населення у політичні акції. Такий сплеск можна пояснити через феномен так званого «зсунутого залучення» (shifting involvements).

Поняттям «зсунутого залучення» в західній політичній думці позначають сучасні тенденції трансформації суспільної та громадської активності, а саме те, що політична та суспільно-громадська активність сучасних громадян є епізодичною ситуативною і зорієнтованою на певну конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива можуть виступити каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях [106]. Проте, якщо в умовах сучасних розвинених демократій зниження показників членства громадян у політичних партіях, профспілках чи традиційних добровільних об'єднаннях не є свідченням про втрату здатності громадян до політичної мобілізації на національному чи місцевому рівнях у разі загрози суспільним інтересам, то спалахи громадянської активності в українців скоріше є наслідок «затребуваної безвиході».

Зважаючи на це, для більш чіткого та об'єктивного висвітлення стану громадсько-політичної залученості населення Україні звернемося до результатів всеукраїнського репрезентативного опитування ІСПП НАПН України, проведеного у жовтні 2012 р. [125]²⁴, та зупинимося на тих аспектах, які висвітлюють соціально-психологічні особливості ставлення громадян до громадської активності та їх готовність долучитися до участі у суспільно-політичному житті.

Передусім впадає в око вкрай низька оцінка українцями власної спроможності впливати на ситуацію в країні. Так, переважна більшість українців (78,6%) не вважає, що мають особистий вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо них, і лише 10,8% опитаних мають протилежну думку. Свою неспроможність впливати на суспільні процеси громадяни пояснюють тим, що для цього немає реальних механізмів (25,7%), такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється (25,7%), це нікому не потрібно (26,2%).

²⁴ Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України 15 – 22 жовтня 2012 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 2007 респондентів у 210 населених пунктах, з яких 96 – міські, 114 – сільські. Похибка вибірки становить 2,8%.

Ще 12,8% зазначають, що не відчувають в цьому потреби. Такий розподіл відповідей характерний для представників усіх вікових категорій кожного регіону України. Звернемо увагу на важливу, на наш погляд, закономірність: чим вище освіта, тим більша частка респондентів наголошує саме на відсутності реальних механізмів, ніж відсутності запиту на власну активність, а чим нижче рівень освіти, тим більша частка респондентів, які виправдовують власну інертність відсутністю ефемерної потреби.

Попри зневірення у власних силах більшості наших співгромадян, адже 65,3% погодилися з судженням «такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади» і лише кожен п'ятий (19,1%) з опитаних з цим не згодні (вагаються з відповіддю 15,5%), майже стільки ж (57,4%) погоджуються з тим, що «люди повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах» (14,3% не згодні, 28,3% вагаються з відповіддю). Припустимо, що потенційній готовності долучитись до участі у суспільно-громадському житті, мабуть, заважає те, що половина (49,8%) респондентів не знає, що робити, аби їх голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми, і лише 14,7% вважають навпаки (ще 35,5% вагаються з відповіддю).

Закономірно, що за такої низької оцінки власної громадянської компетенції та нерозуміння механізмів, за допомогою яких можна реалізувати власну громадянську ініціативу, на той час участь у роботі громадських організацій брали лише 4,5% респондентів, ще 33,6% визнали, що не брали, але хотіли б брати в майбутньому, і більше половини (62%) опитаних заявили, що не беруть і не збираються брати в майбутньому.

Проте на цьому фоні відбувалися спалахи іншої форми громадянської активності – протестної. Серед усіх форм суспільно-політичної активності вона традиційно вважається найбільш крайньою. Адже відсутність можливості впливати на стан справ у країні є однією з причин посилення агресивної конфронтації та радикалізації суспільних настроїв, особливо за умов низької оцінки соціально-економічної ситуації, що проявилось, насамперед, в подіях 2004 і 2013-2014 рр. в Україні, а також інших локальних конфліктах у сфері суспільно-політичних відносин в Україні.

Власне, результати всеукраїнського репрезентативного опитування ІСПП НАПН України, проведеного у березні 2014 р. [105]²⁵, травні [110]²⁶ та грудні

²⁵ Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України 15–21 березня 2014 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 1998 респондентів у 197 населених пунктах, з яких 87 – міські, 110 – сільські. Похибка вибірки становить 3,2%.

[121]²⁷, свідчать, що 63,9% опитаних молодих людей віком від 18 до 29 років досі вважають, що не справляють вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо, і лише 15,9% дотримуються протилежної думки. Посилне соціальну напруженість й те, що більшість молодих людей невдоволені можливостями свого впливу на ситуацію, в якій протікає їхнє життя. Тією чи іншою мірою задоволені ними лише 15,8% опитаних, тією чи іншою мірою не задоволені – 53,6% (не визначилися 30,5%).

Закономірно, що за умов, коли до невдоволення загальним станом справ приєднується зростаюче почуття власного безсилля, більшість опитаних молодих людей вважає: аби відстояти власні інтереси та права, необхідно за них боротися (82,9%), і що доля країни залежить від кожного з нас (66,8%).

Прагнення змінити чинний політичний чи соціально-економічний порядок можуть мати вельми різні форми соціально-політичної активності, проте поширення радикальних настроїв актуалізує її прихований внутрішній потенціал передусім у формі протестної активності. Так, на думку 61% опитаної молоді, доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу (не згодні 15,1%, вагаються з відповіддю 23,8). Погоджуються з тим, що нині масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще 44,4% молодих людей (не згодні 25,6%, вагаються з відповіддю 30%). Попри те, що більше третини опитаних (37%) вважають, що масові виступи протесту не мають сенсу, адже їхніми плодами користуються лише політики та олігархи, майже стільки ж не згодні з цим чи вагаються з відповіддю (28,8% і 30%, відповідно). Подібним є розподіл відповідей щодо судження, що ні перший Майдан, ні другий не досягли своїх цілей, відтак потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади. З цим погоджуються 33,2% опитаних, не згодних з цим – 32,4%, вагаються з відповіддю – 34,4%.

Нагадаємо, після того як 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження про призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС, зростання критичного потенціалу українського суспільства

²⁶ Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України 13–19 травня 2014 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 1905 респондентів у 154 населених пунктах, з яких 66 – міські, 88 – сільські. Похибка вибірки становить 3,2%.

²⁷ Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України 18–25 грудня 2014 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 1985 респондентів у всіх регіонах України за винятком АР Крим та територій, не контрольованих українською владою в Донецькій і Луганській областях. Похибка вибірки становить 3,2%.

набуло рівня масової готовності та практичної здатності громадян відстоювати свої права та законним способом «тиснути» з цією метою на владу. Серед молоді віком від 18 до 29 років 30% безпосередньо брало участь у масових протестних акціях, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 на початку 2014 р. Ще 42,9% молодечі висловлює готовність до участі у масових акціях, якщо такі розпочнуться знову (не схильні до участі чи вагаються з відповіддю – 29,6% і 27,5%, відповідно).

При цьому готовність до застосування сили, а якщо буде така потреба, то й зброї, у разі виникнення масових заворушень під час проведення мітингів чи демонстрацій висловили 38,6% опитаних. І хоч 50,6% молодих людей не готові до насильницьких дій під час масових заворушень, ще 10,8% вагається з відповіддю, означений відсоток потенційно агресивно налаштованої молоді свідчить про зростання емоційної напруженості у суспільстві, яка згодом може перерости в агресивні протиправні дії з боку його найбільш радикальної частини.

Також свідченням лояльного ставлення молоді до радикальних дій є їх позитивне ставлення до неправових «методів» боротьби з корупцією та соціальною безвідповідальністю представників політичної еліти, наприклад, т. зв. «смітничкової люстрації»: 50,6% опитаних схвалює громадянські акції, під час яких державних чиновників та народних депутатів викидали у сміттєві баки (35% – не схвалює), 59,6% опитаних переконано, сміттєві баки – найкраще місце для корумпованих депутатів і чиновників (20,3% – не згодні).

В цілому поки що протиправні форми протесту користуються найменшою популярністю серед молоді: терористичні акти – 0%, масові бунти – 3,1%, збройні виступи – 4,4%, захоплення приміщень органів влади – 6,7%... Найбільшою – мирні: мітинги – 51,7%; збір підписів під колективними зверненнями – 38,3%; демонстрації – 35,6% тощо. Ймовірно, досвід минулих майданів дає підстави для сумніву щодо ефективності їх як інструменту руйнації корумпованої системи влади. Проте все ж таки більшість молодих людей (41,8%) схильється до думки, що найближчим часом масові заворушення та конфлікти в Україні посиляться. Вважають навпаки, що послабляться – 29,8%, вагається з відповіддю – 28,4%.

Державним керманічам варто звернути увагу на те, що серед основних причин, які можуть спонукати до участі в акціях протесту, молоді люди називають як ті, що пов'язані з рівнем життя та життєзабезпеченням: невивплата зарплати, пенсії, стипендії – 43,3%; звільнення з роботи – 38,6%, стрімке зростання цін – 30,7; так і політичні: зрада владою національних інтересів

України, ігнорування потреб армії, нові втрати територій – 33,5%; невиконання чиновниками закону про люстрацію, збереження корупції в органах державної влади – 29,1%; порушення прав людини – 27,8%.

Більше того, попри сьогоденну екстремальну для українського суспільства і держави ситуацію, через війну на Сході країни та скрутну економічну кризу, найціннішим здобутком є переконання більше половини молодечі (54,5%) у тому, що яких би економічних успіхів не досягла влада, її нізащо не підтримуватимуть, якщо вона діятиме недемократично. Не згодних з цим – 12,7%, вагаються з відповіддю – 32,8%.

Підсумовуючи наведені емпіричні дані 2012 та 2014 років, можна визнати, що громадянське суспільство – як «сучасний тип соціетальної інтеграції на основі солідарності незалежних особистостей, пов'язаних колективними зобов'язаннями з іншими індивідами, як особливий простір побутування громадянських чеснот – довіри, поваги до іншого індивіда, рівності, справедливості, що лежать в основі норм соціальних взаємодій, як громадянські практики, в яких реалізується забезпечена правовою санкцією держави публічна роль громадянина – громадянська активність» [22, с. 15] – це водночас ідеальний проєкт, до якого потрібно прагнути, і реальність, яка стає можливою в результаті активності громадян.

Однак за відсутності практичного досвіду життя в умовах практичної демократії – одної з ключових умов ступеня розвитку громадянського суспільства в певний відрізок часу, «ступінь» громадянськості як життєвої позиції, інтегральної характеристики та якісної ознаки особистості визначатиметься тим, наскільки ця особистість буде здатна вписатися в соціально-політичні відносини та сприяти розвитку і зміцненню суспільного устрою. Для цього їй потрібні реальні знання про реальні механізми і реальні процедури, що власне надасть усвідомлення своєї громадянської суб'єктності як здатності до перетворення. Це, в свою чергу, і буде ознаками сформованої особистості громадянина, яка, перефразовуючи [68]:

– розумітиме свої права і свободи та вмітиме використовувати їх на практиці в рамках поваги прав і свобод інших громадян;

– відчуватиме особисту відповідальність за свій вибір і свою поведінку, усвідомлюватиме необхідні юридичні та моральні зобов'язання перед суспільством і державою;

– матиме дієве і критичне ставлення до соціальної дійсності на основі вільного особистого вибору, моральних переконань і спонукань, ідеалів рівноправності громадян і суверенітету народу по відношенню до влади;

– буде здатна вести позитивний діалог з владою, іншими громадянами та громадськими об'єднаннями;

– усвідомлюватиме свою громадянську ідентичність –належність до країни, суспільства і держави, їх правового, культурного і мовного простору тощо.

Таким чином, для того щоб дискурс громадянськості не залишився ідеальним конструктом, ключовим завданням громадянської освіти в Україні має стати розвиток навичок, знань і вмінь, які визначатимуть громадянську компетентність особистості. Іншими словами, громадянська освіта має допомогти подолати розрив між актуальною практикою, реальною політичною поведінкою, сприйняттям власної здатності та обов'язку діяти і цінностями громадянського суспільства. Сьогодні Україні не потрібен черговий Майдан, українцям потрібні майданчики конструктивного співробітництва між владою та громадянами – публічна сфера комунікативних практик – для активної участі у здійсненні державної політики, підвищення якості та легітимності управлінських рішень, запобігання зловживанню владою та її бюрократизації тощо. Деформалізація діалогу влади із громадськістю має сприяти засвоєнню населенням відповідних цінностей громадянської участі, утвердженню в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських настановлень.

Післямова

Соціетальна криза в Україні акумулювала в собі цілий комплекс консолідаційно-деконсолідаційних тенденцій, утворених унаслідок «сплаву» об'єктивних, зумовлених конкретними соціально-історичними обставинами, і суб'єктивних, пов'язаних із соціокультурними та психосоціальними особливостями, чинників, з одного боку, і різних за своїм походженням – ситуаційних і середовищних – чинників, з іншого. У різних за масштабом ситуаціях їх специфічний «сплав», власне, і став тим дестабілізаційним детонатором, який зруйнував мирний поступ українського націєтворення.

Здійснена теоретична експлікація українського націєтворення як процесу, що відбувається в умовах пролонгованої перманентної кризи, дає підстави обґрунтувати низку теоретичних положень, що розкривають діалектику консолідаційності та конфронтаційності в українському націєтворенні, а саме:

- 1) про специфічний «сплав» об'єктивних, зумовлених конкретними соціально-історичними обставинами, і суб'єктивних, пов'язаних із соціокультурними та психосоціальними особливостями, чинників, з одного боку, і різних за своїм масштабом – ситуаційних і середовищних – чинників, з іншого, що сприяють або перешкоджають розгортанню націєтворчих процесів;

- 2) про парадоксальний стан консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії українського націєтворення, спричинений порушенням (викривленням) логістики демократичного транзитного переходу та розгортанням у формі спонтанного мутагенезу системних дисфункцій;

- 3) про ризомну конфігурацію соціетальної кризи в Україні, породжену спонтанним мутагенезом системних дисфункцій, кожен структурний компонент (кризовий зріз) якої виступає і як причина, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Це та реальність, у якій наразі формується українська нація в первісному розумінні цього слова. І саме в цьому контексті українське націєтворення означає вже не тільки опанування високого мистецтва творення нації, а й свідоме сповідування філософії руйнування в сенсі того, що кожному з нас потрібна мудрість для долання заскорузливих кліше та стереотипів, для розв'язування вузлів розбрату та розмежувань, для оминання глибинних рифів та мілин на теренах українського націєтворення.

Зрештою, ця книга не може мати закінчення, як і не має свого завершення процес націєтворення в Україні.

Література

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г.Алмонд; С.Верба; пер. с англ. Е.Генделя. – М.: Мысль, 2014. – 500 с.
2. Афонін Е.А., Суший О.В. Закономірності та особливості української суспільної трансформації / Е.А.Афонін, О.В.Суший // Стратегічна панорама : Науково-практичний журнал. – 2015. – №1. – С. 94-108.
3. Бабич А.О. Формування концепції державного антикризового управління в Україні / А. О. Бабич. // Державне будівництво. – 2009. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2009_1_6
4. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. / Э.Балибар, И.Валлерстайн [Пер с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого]. – М.: Издательство "Логос", 2004. – 288 с.
5. Бекешкіна І. Що об'єднує українців / І. Бекешкіна [Електронний ресурс] // Новое время. – 24.08.2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/bekeshkina/shcho-ob-jednuje-ukrajintsiv-65425.html>.
6. Более безопасный мир: наша общая ответственность: докл. Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам / ООН. Генеральная Ассамблея. Сессия (А/59/565). – Нью-Йорк: ООН, 2004. – 121 с. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Runhighpanelreport.pdf>.
7. Василенко В. Українська незалежна державність як історична закономірність / В.Василенко [Електронний ресурс] // День. – 2010. – №151 (26 серпня). – з Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/ukrayinska-nezalezna-derzhavnist-yak-istorichna-zakonomirnist-1>.
8. Вейсова В.Э. Гражданственность как социокультурное качество личности: содержание, противоречия и трудности формирования в современной Украине / В.Э. Вейсова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Том 24 (65). – 2013. – № 3. – с. 68 – 79.
9. Взаємодія держави і суспільства, символічний простір народу та українсько-російські взаємини у дзеркалі громадської думки. Жовтень' 2015 : інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського. – К., 2015. – 52 с.

10. Вілков В.Ю. Культурно-політична бінарність сенсів-значень поняття "нація": тенденції формування / В.Ю.Вілков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2011. – № 104. – С. 39-43.

11. Войналович В.А., Білошицький С.В. Консенсусно-компромісні відносини із суспільством у практиці сучасної української держави: тенденції, проблеми, шляхи гармонізації / В.А.Войналович, С.В.Білошицький // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2013. – №6(68). – С.29-31.

12. Волонтерський рух в Україні. GfK Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf.

13. Волонтерську допомогу армії надавали майже половина українців / Дзеркало тижня. – 30.12.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/volontersku-dopomogu-armiyi-nadavali-mayzhe-polovina-ukrayinciv-160462_.html.

14. Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) // Информационное агентство УНИАН. – 18.04.2008. – Электронный ресурс. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>.

15. Гаврилишин Б. С Украины начнется трансформация Европы / Б.Гаврилишин [Електронний ресурс] // Новое время. – 3.01.2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/opinion/gavrylyshyn/s-ukrainy-mozhet-nachatsya-transformaciya-evropy-27982.html>

16. Глава ДНР заявил об учреждении нового государства Малороссия // Интерфакс-Россия. – 18.07.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax.ru/world/571007>.

17. Головатий М. Українська криза: політико-психологічний вимір / М.Головатий [Електронний ресурс] // Персонал. – 2009. – №16 (318). – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/318/4772.html>.

18. Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества : от перестройки до «оранжевой революции» / Е. Головаха, Н. Панина // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 6. – С. 8-21.

19. Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації / Є.Головаха [Електронний ресурс] // Збруч. – 01.12.2016. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/59471>.

20. Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації / Є.Головаха // Український соціологічний журнал. – 2016. – № 1(1-2). – С. 26-30.

21. Городяненко В. Г. Консолидація українського общества: проблеми, тенденції, задачі / В.Г.Городяненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.db.niss.gov.ua/region/konsolid.htm.

22. Граждане и политические практики в современной России: воспроизводство и трансформация институционального порядка / [ред. колл.: С.В.Патрушев (отв. ред.), С.Г.Айвазова, П.В.Панов]. – М.: Российская ассоциация политической науки (РАПН); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 318 с.

23. Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію / Ярослав Грицак. – К.: Фонд Порошенка, 2014. – 136 с.

24. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я.Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>.

25. Грицак Я. Українці ще себе покажуть / Я. Грицак // Новое время. – 23.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://nv.ua/opinion/grytsak/ukraincy-eshche-sebya-pokazhut-40202.html>

26. Грицак Я. Цінності українців: pro et contra реформ в Україні / Ярослав Грицак // Збруч. – 17.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/37721>.

27. До 26-річчя Незалежності України: тенденції змін громадської думки. Прес-реліз [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерова. – 22.08.2017. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>.

28. Доклад Генерального секретаря ООН «При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех». Документ ООН А/59/2005. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/largerfreedom>.

29. Дугин А. Приднестровье – авангард Большой России / А.Дугин // «Россия». – 5-11.10.2006. – № 37(989). – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://olvia.idknet.com/ol95-10-06.htm>.

30. Думки та оцінки громадян на старті виборів до Верховної Ради України. Вересень' 2014: інформаційний бюлетень [Електронний ресурс] / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014. – 36 с.

31. Дякую, містере Путін, що зробили мою країну більш європейською. Інтерв'ю президента України CNN // Главком. – 1.10.2018 [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/interviews/dyakuyu-mistere-putin-shcho-zrobili-moyu-krajinu-bilsh-jevropeyskoju-intervyu-prezidenta-ukrajini-telekanalu-cnn-532401.html>.

32. Европейская стратегия безопасности: Безопасная Европа в лучшем мире. – Люксембург: Бюро официальных публикаций Европейских Сообществ, 2009. – 43 с. – Электронный ресурс. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/QC7809568RUC.pdf

33. Єрмолаєв А. Єдність країни: місія Сходу / А.Єрмолаєв // Дзеркало тижня. – №13. – 11.04.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu-.html>.

34. Єрмолаєв А. Майбутнє мінливе. Бо – змінюване / А.Єрмолаєв // Дзеркало тижня. – 28.01.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dt.ua/columnists/maybutnye-minlive-bo-zminyuvane-231529.html>.

35. Залучення громадян України до діяльності громадських організацій: проблеми та напрями їх вирішення. Аналітична записка / Ю. Опалько. – К.: НІСД, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/november08/4.htm>.

36. Захарченко окончательно отказался от названия «Малороссия» // Интерфакс-Россия. – 8.08.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax.ru/world/574257>

37. Историк Ярослав Грицак: Нація – це не про мову чи про історію, а про модернізацію. Хочеш бути сильним – модернізуйся // УНІАН. – 12.11.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/10332108-istorik-yaroslav-gricak-naciya-ce-ne-pro-movu-chi-pro-istoriyu-a-pro-modernizaciyu-hochesh-buti-silnim-modernizuysya.html>

38. История без сослагательного наклонения: кровавый октябрь 1993 года [Електронний ресурс] // ИА REX. – 3.10.2011. – Режим доступу: <http://www.iarex.ru/articles20056.html>.

39. Кант И. О поговорке «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» / И.Кант // Кант И. Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. – Ч.2. – С.59 – 106.

40. Капсамун І., Дубровик-Рохова А. 4 роки президентства... Чи є передумови для переобрання? / І.Капсамун, А.Дубровик-Рохова // День. – 24.05.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/4-roky-prezydentstva>

41. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія / А.Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

42. Картунов О.В. Вступ до етнополітології / О. В. Картунов; Ін-т економіки, упр. та госп. права. – К., 1999. – 300 с.

43. Каспрук В. Розмита національна ідентичність заважає українцям об'єднатися / В. Каспрук // Главком. – 22.09.2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/columns/kaspruk/rozmita-nacionalna-identichnist-zavazhaje-ukrajincyam-objednatisya-438798.html>.

44. Касьянов Г.В. Теорії нації і націоналізму: Монографія. / Г.В.Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

45. Клаус В. Давайте не допускать вульгаризации дискуссии об Украине. Политический комментарий Института Вацлава Клауса № 25 / В.Клаус, И.Вайгль // InoСМИ.ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20140528/220637649.html#ixzz37Tv0RAj6>.

46. Клаус В. Украина – искусственное образование: Политический комментарий Института Вацлава Клауса № 19 – к событиям на Украине / В.Клаус, И.Вайгль // ИноСМИ. – <http://inosmi.ru/sngbaltia/20140307/218287905.html#ixzz3SCHBktN9>.

47. Колодій А. „Олігархи” й „олігархія”: зміст понять та українська політична дійсність / А.Колодій // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Вип. 19. – С. 31-35.

48. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф.Колодій. – Л.: Червона Калина, 2002. – 275 с.

49. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016р. – К.: Центр Разумкова, 2016. – 100 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>.

50. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів / Упорядник М.О.Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. – 104 с.; Шульга М. Збій соціальної матриці / М.Шульга. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. – 284 с.

51. Кризис в зеркале политической психологии: Круглый стол факультета политологии МГУ / Шестопап Е.Б., Урнов М.Ю., Комаровский В.С., Межуев Б.В., Федосов П.А., Салуцкий А.С., Соловьев А.И., Штукина Т.А., Гульбинский Н.А., Нестерова С.В., Зверев А.Л., Селезнева А.В., Титов В.В., Стрелец И.Э.,

Рогозарь-Колпакова И.И. // Полис. Политические исследования. 2009. – № 5. – С. 99-127.

52. Кутирьова В.І. Політичні орієнтації як соціологічне поняття / В.І.Кутирьова // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2009. – № 881. – С. 103-109.

53. Лапкин В.В. Проблемы национального строительства в полиэтнических постсоветских обществах: украинский казус в сравнительной перспективе / В.В. Лапкин // Полис. – 2016. – № 4. – С. 54-64.

54. Леонов Н.И. Онтологическая сущность конфликтов / Н.И.Леонов // Хрестоматия по конфликтологии [Сост.: Зинчина А.Б.]. – Харьков: ХНАГХ, 2008. – С.12-17.

55. Летняков Д.Э. Возможности и перспективы национальной консолидации в современной России: критика унитаристских подходов / Д.Э.Летняков // Полилог. – 2018. – № 2 Том 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polylog.jes.su/s258770110000042-8-1>.

56. Линц Х. Формирование государств и наций / Х.Линц. – Панорама-форум. – 1997. – №1(8). – С.37-74.

57. Линц Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация / Х.Линц, А.Степан // Полис. – 1997. – № 5. – С.9 – 29. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/L/1997-5-2-Linz,Stepan_Gosudarstvennost_nacinalizm_demokratiya.pdf

58. Липинський В. Листи до братів-хліборобів : про ідею і організацію українського монархізму : писані 1919-1926 р. / В. Липинський. – Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. – 580 с.

59. Лібанова Е. «Україна єдина» – це мета, а не гасло / Е.Лібанова [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 25.03.2016. – Режим доступу: <https://dt.ua/internal/ukrayina-yedina-ce-meta-a-ne-gaslo-.html>.

60. Луцишин Г. Національна консолідація як основа формування та розвитку української політичної нації / Г. Луцишин // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М.Т.Степика, В.М.Яблонського. – К.: НІСД, 2012. – С.150-156.

61. Львов Д.В. Архетипическая составляющая организационной культуры : автореф. дисс. ... канд. филос. н. / Д.В.Львов. – Красноярск : СФУ, 2012. – 22 с.

62. Макаренко Б. Консолидация демократии: "детские болезни" постсоветских государств / Б.Макаренко // Полития. – 2002. – № 4. – С. 5-18.

63. Макаренко Б.И., Мельвиль А.Ю. Как и почему «зависают» демократические транзиты? Посткоммунистические уроки / Б. И. Макаренко, А.Ю. Мельвиль // Политическая наука. – 2014. – № 3. – С.9-39.

64. Машбиц Я., Чистов К. Ещё раз к вопросу о двух концепциях «этнoса» (По поводу статьи К. П. Иванова) / Яков Машбиц, Кирилл Чистов // Скепсис [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_1109.html

65. Медушевский А. Политические режимы Средней Азии: конституционные реформы в рамках. – 2012. – № 4 (89). – С. 45-60.

66. Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомісних стереотипів / Л. Нагорна // Регіональна історія України. – 2016. – Вип. 10. – С. 77-100.

67. Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.

68. Никифоров Ю.Н., Скалина А.Н. О понятии «гражданственность» / Ю.Н.Никифоров, А.Н.Скалина // Известия Алтайского государственного университета. – 2007. – № 4-3(56). – С. 248-252.

69. Овчаров А.О. Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації / А.О.Овчаров // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2014. – Вип. 34. – С. 247-257.

70. Орбелян А.С. Некоторые вопросы применения вооруженной силы в связи с феноменом несостоявшихся государств / А.С.Орбелян // Материалы V Конверта РАМИ. Том 25. Международное право в XXI веке. М: МГИМО – Университет, 2009. – С. 125-132.

71. Официальный сайт Константина Затулина. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.zatulin.ru/index.php?§ion=digest&id=102>.

72. Парсонс Т. Система современных обществ / Т.Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

73. Пасхавер А.И. Кем быть / Александр Пасхавер. – К.: Фонд Порошенка, 2014. – 112 с.

74. Пасхавер А. «Мы должны строить не правила и институты, а ценности» / А.Пасхавер // Platforma. – 18.09.2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://reforms.platfor.ma/paskhaver-aleksand/>.

75. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. ІПіЕНД НАН України, 2018. – 478 с.

76. Полухин О.Н. Идея, опыт и идеал гражданственности: Философский проект / О.Н. Полухин. – М.: Муницип. мир, 2003. – 363 с.

77. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/school_today/33331/

78. Протасенко И.Н. Кризис, общество и государство / И.Н. Протасенко // Социальный кризис и социальная катастрофа / Сборник материалов конференции. – СПб: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С.151-156.

79. Рафальський І. Суб'єкти права на самовизначення / І. Рафальський // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. – 2013. – Вип. 4. – С. 136-146. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2013_4_14

80. Рафальський І.О. Феномен українського національного самовизначення / І.О.Рафальський. – К.: ІПЕНД ім. І.ф.Кураса НАН України, 2014. – 240 с.

81. Рафальський І. Українське національне самовизначення. Колективне самопроектування / І. Рафальський // Політичний менеджмент. – 2013. – № 1-2 (57-58). – С. 3-11.

82. Реалізація Європейської політики сусідства у 2010 році : звіт про хід реалізації проекту в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ips.ligazakon.net/document/MU11044>.

83. Ребет Л. Теорія нації / Л.Ребет. – Репринтне видання. – Львів: Державність, 1997. – 192 с.

84. Римаренко С. Глобалізація та криза ідентичності / Римаренко С.Ю. // Наукові записки ІПЕНД НАН України. – 2017. – Вип. 5-6 (91-92). – С. 171-181.

85. Римаренко С.Ю. Найвище з прав – право «людьми зватися» / С.Ю.Римаренко // Віче. – 2002. – № 4. – С.27 – 33.

86. Римаренко С.Ю. Трансформації соціокультурного простору України / С.Ю.Римаренко // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 114. – С. 361-366.

87. Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2009-2010 роки) // За заг. ред. Н.В.Александрової, І.Б.Коліушка. – К.: Вид. Конус-Ю, 2011. – 726 с.

88. Розумний М. «Громадянське суспільство» vs «політична нація» / М. Розумний // Стратегічна панорама. – 2013. – №2 (27). – С. 5-11.

89. Романюк О. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 3-15.

90. Рубцов А. Национальное государство в эпоху постмодерна / А.Рубцов // Отечественные записки. – 2012. – №1 (46) [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.strana-oz.ru/2012/1/nacionalnoe-gosudarstvo-v-epohu-postmoderna>

91. Рябчук М. Випробування війною / М.Рябчук // Збруч. 12.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/40173>.

92. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентности? / М.Рябчук [Електронний ресурс] // Критика. – 2015. – Ч. 1–2 (207-208). – С. 2–12. – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/dvi-ukrayiny-kinets-ambivalentnosty>

93. Рябчук М.Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / М.Ю.Рябчук. – К., 2015. – 18 с.

94. Рябчук М. Цінності та ідентичності / М.Рябчук // Збруч. 23.10.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/83879>

95. Рябчук М., Грицак Я. Суспільство після Євромайдану / М.Рябчук, Я.Грицак // Збруч. 11.04.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/64655>.

96. Семенов Ю.И. Народ, этнос, нация. Статья первая. Общество, население, этнос / Ю.И.Семенов // Философия и общество. – 2013. – №1. – С. 21-55.

97. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доп. / Я.А.Жаліло, К.А.Кононенко, В.М.Яблонський [та ін.]; за заг.ред. Я.А.Жаліла. – К.: НІСД, 2014. – 132 с.

98. Слюсаревський М. Навіщо потрібна дорога, яка не веде до храму? / М. Слюсаревський // Освіта. – 2015. – №19 (5662). – 22-29 квітня.

99. Слюсаревський М. Політична участь як особливий „зріз” політичної поведінки / М.Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – №5. – С. 8-18.

100. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е.Д.Сміт; пер. з англійської П.Таращука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

101. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості [Текст]: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Л.А.Снігур; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 32 с.

102. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / П.А.Соркин. – М.: Академический проект, 2017. – 964 с.

103. Социально-структурные факторы консолидации российского общества: монография / отв. ред. И.И.Елисеева, Г.В.Еремичева. – СПб.: Нестор-История, 2012. – 204 с.

104. Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку: [монографія] / [М.М.Слюсаревський, В.В.Жовтянська, О.В.Суший, В.О.Татенко та ін.]; за наук. ред. М.М.Слюсаревського, 2018. – 296 с.

105. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014. – 56 с.

106. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / В.Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 24 – 41.

107. Степико М. Гуманітарний вимір консолідації української нації / М.Степико // Virtus: Scientific Journal. – 2018. – № 28. – с. 48-58.

108. Степико М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи / М.Степико // Вісник НАНУ. – 1999. – № 6. – С. 16–26.

109. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

110. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014: інформаційний бюлетень [Електронний ресурс] / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014. – 66 с.

111. Суший О.В. Громадсько-політична участь населення України: як подолати виклик безсуб'єктності? / О.В.Суший // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – 2016. – Вип. 37(40). – С. 39-62.

112. Суший О. В. Психосоціальна культура державного управління : монографія / О. В. Суший. – К. : Світогляд, 2012. – 344 с.

113. Суший О.В. Теоретичні засади соціальної архетипіки / О.В.Суший // Публічне урядування. – 2016. – № 3 (4). – С. 168-180.

114. Суший О.В. Фактори конфліктності і компромісності у поведінці політичних акторів // Суспільні інтереси в Україні : груповий вимір, зміст, шляхи узгодження . Аналітична доповідь / за ред. О.М.Майбороди. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. – С. 114-130.

115. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: Монографія / В.О.Татенко. – К.: ІСПП НАПН України, 2017. – 215 с.

116. Теория и практика демократии. Избранные тексты / Под ред. В.Л.Иноземцева, Б.Г.Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – 496 с.

117. Тишков В.А. Этнополитология: политические функции этничности / Тишков В.А., Шабаев Ю.П. – М.: Издательство Московского университета, 2011. – 376 с.

118. Тойнби А. Постыжение истории / А.Тойнби [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

119. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. – К.: Стилос, 2017. – 235 с.

120. Трієчник / Бутченко М. // Новое время. – 19.07.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://magazine.nv.ua/journal/3204-journal-no-26/trochnik.html>.

121. Україна через рік після революції гідності: стан суспільної свідомості. Грудень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014.

122. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С.І.Пирожков, Ю.П. Богущкий, Е.М.Лібанова, О.М.Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К. : НАН України, 2017. – 336 с.

123. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи : монографія / В. С.Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.

124. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. пр. – У 2-х. - Т. 2. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2014. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 412 с.

125. Українське суспільство напередодні парламентських виборів – 2012: громадська думка та електоральні наміри. Жовтень' 2012: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2012. – 62 с.

126. У Чехії оцінили відповідь посла України Вацлаву Клаусові, який говорив про «провокації» Києва і хвалив Путіна // Радіо свобода. – 07 січня 2019. – <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vaclav-klaus-ukrajina-posol/29696028.html>.

127. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Ф.Фукуяма. – М: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 220 с.

128. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю.Хабермас. – СПб.: Наука, 2001. – 419 с.

129. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю.Хабермас // Нации и национализм. – М.: Праксис, 2002. – С. 364-380.

130. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии / М. Хайдеггер; пер. с нем. А.Г. Чернякова. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 446 с.

131. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 368 с.

132. Хмелько В.Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) / В.Є.Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т.161 (Соціологічні науки). – С. 3-10.

133. Четвертий рік Президента Петра Порошенка. Експертне опитування // Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dif.org.ua/article/chetvertiy-rik-prezidenta-petra-poroshenka-ekspertne-opituvannya>.

134. Что будет, если Украина распадется? Выступление А.Дугина на радио «Эхо Москвы». 04.12.2004 / А.Дугин // Информационно-аналитический портал «Евразия». – Электронный ресурс. – Режим доступу: <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2089>.

135. Шнеккер У. Распад государства как глобальная угроза / Ульрих Шнеккер // Internationale Politik. – 2003. – №6. – С. 17-28. Электронный ресурс. – Режим доступу: <http://uchebana5.ru/cont/2614214-pall.html>.

136. Шрамко С. Отец Народов и его определение нации / Сергей Шрамко // Проза.ру [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2013/07/23/1515>

137. Шульга М. Збій соціальної матриці / М.Шульга. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. – 284 с.

138. Юлия Мостовая «В гостях у Дмитрия Гордона». – 13.10.2018. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8TCkUbGIqP4&list=PLrfTcf-vdDrAotMpqUiFqUQZJxYSWlrmx>.

139. Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001. – С. 160.

140. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice // United Nations [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>

141. Failed state // Wikipedia. The Free Encyclopedia. – Электронный ресурс. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Failed_state.

142. Fragile States Index [Electronic resource] // Fund for Peace. – 2018. – Mode of access: <http://fundforpeace.org/fsi/>.

143. Haran O., Zolkina M. The Demise of Ukraine's "Eurasian Vector" and the rise of pro-NATO sentiment / O.Haran, M.Zolkina // PONARS Eurasia Policy Memo. – 2017. – №458 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ponarseurasia.org/ru/node/8920>.

144. Helman G.B., Ratner S.R. Saving failed states. (United Nations members must help failing nations) / Gerald B. Helman, Steven R. Ratner // Foreign Policy. – 1992. – № 89 (Winter). – pp. 3-18.

145. International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the Rights of Peoples, covered by UNESCO, Paris, 27-30 November 1989, SHS-89/CONF.602/7, para 22-23 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000851/085152eo.pdf>

146. Kuzio T. The national factor in Ukraine's quadruple transition // Contemporary Politics. – 2000. – Vol. 6. – № 2 (June). – P. 143-164.

147. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / Taras Kuzio // Politics. – 2001. – Vol. 21(3). – P. 168–177.

148. Muravchik J., Gedmin J. This is what the beginning of the end of democracy looks like / Joshua Muravchik, Jeffrey Gedmin // The Washington Post. – April 19, 2017. – https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2017/04/19/this-is-what-the-beginning-of-the-end-of-democracy-looks-like/?utm_term=.1803da7b7737

149. Osipian A. Ukraine Managed to Acquire a Face of Its Own / A. Osipian // Ab Imperio. – 2014. – №3. – p. 177-182.

150. Quo vadis? Перспективы становления гражданского общества в России (Часть 1) / Круглый стол журнала «Полис» // Полис. – 2012. – №2. – С. 117-140.

151. Quo vadis? Перспективы становления гражданского общества в России (Часть 2) / Круглый стол журнала «Полис» // Полис. – 2012. – №3. – С. 75-107.

152. Researching for peace // Deutschland.de. – 5.02.2018. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.deutschland.de/en/topic/politics/peace-research-in-germany-examples-of-study-courses-and-practical-work>.

153. Rokkan S. Dimensions of state formation and nationbuilding. A possible paradigm for reasearch on variations with in Europe // The formation of national states in Western Europe / Ed. by C.Tilly. – Princeton: Princeton University Press, 1975. – pp. 562-600.

154. Tenney A.A. Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller... / A.A.Tenney // Science, New Series. – Vol.42. – № 1084 (Oct. 8, 1915). – P.498 – 499.

155. The national security strategy of the USA, March 2006. P. 15. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/nss2006.pdf>.

156. Thurer D. The «failed State» and international law / D. Thurer // International Review of the Red Cross. – 1999. – №. 836. – pp. 731-761. <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/57jq6u.htm>.

157. Xie J. Social consensus through the influence of committed minorities / J.Xie, S.Sreenivasan, G.Korniss, W.Zhang, C.Lim, B.K.Szymanski // Physical Review E. – Vol.84 (Issue 1). – 22.06.2011. [Электронне джерело]. – Режим доступа: http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/1102/1102.3931v2.pdf.

Наукове видання

Суший Олена Володимирівна,
доктор наук з державного управління

**УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ:
МИСТЕЦТВО ТВОРЕННЯ – ФІЛОСОФІЯ РУЙНУВАННЯ**

Монографія

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 20.02.2020 р.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 9,0.
Електронне видання

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
